

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
KATEDRA ZA HISTORIJU UMJETNOSTI

**CRKVE I MANASTIRI BRVNARE U BOSNI I HERCEGOVINI
OD 15. DO 19. STOLJEĆA**

ZAVRŠNI MAGISTARSKI RAD IZ HISTORIJE UMJETNOSTI

Mentor: doc. dr. Haris Dervišević

Kandidatkinja: Anđela Đukić

Sarajevo, 2022.

SADRŽAJ

1.UVOD	4
2.PAD SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE POD OSMANLIJE	6
3.POLOŽAJ PRAVOSLAVNE CRKVE	8
4.DRVO KAO MATERIJAL	12
5.TIPOVI PRAVOSLAVNIH DRVENIH CRKAVA U BIH	14
6.CRKVE STARIJEG TIPA	15
6.1. CRKVA BRVNARA U ŠLJIVNU.....	16
6.2. CRKVA BRVNARA U JAVORANIMA.....	21
6.3. CRKVA BRVNARA U ROMANOVcima	26
6.4. CRKVA U KOLIMA.....	29
6.5. CRKVA BRVNARA U MALOM BLAŠKU.....	34
7.CRKVE MLAĐEG – RAZVIJENIJEG TIPA	40
7.1..CRKVA SVETIH APOSTOLA PETRA I PAVLA U PALAČKOVcima	42
7.2.CRKVA BRVNARA U RAKELIĆIMA.....	49
7.3.CRKVA BRVNARA U JELIČKOJ	54
8.CRKVE BRVNARE U POLIMLJU	60
8.1.OSNOVNE KARAKTERISTIKE CRKAVA U POLIMLJU	61
8.2.CRKVA SVETOG PROROKA ILIJE ŠTRBCI	62
8.3.CRKVA BRVNARA U VAGANU.....	67
8.4.CRKVA BRVANARA NA BIJELOM BRDU.....	71
9.CRKVE BRVNARE PRELAZNOG TIPA	74
9.1.CRKVA BRVNARA U KRUPI NA VRBASU	75
10.CRKVE BRVNARE NOVOG TIPA	78
10.1.CRKVA BRVNARA U DRAGOVIĆIMA	79
10.2.CRKVA BRVNARA U BUSNOVIMA	81
10.3.CRKVA BRVNARA U MARIČKOJ	84
10.4.CRKVA BRVNARA U IMLJANIMA.....	88
10.5.CRKVA PRESVETE BOGORODICE U MARINAMA	90
11. ZAKLJUČAK	94
12. BIBLIOGRAFIJA	97
13.INTERNET IZVORI.....	99
14.POPIS ILUSTRACIJA.....	100

SAŽETAK

Obzirom da je Bosna i Hercegovina bogata šumom, čini se potpuno logičnim da se drvo počinje koristiti kao osnovni arhitektonski materijal za gradnju crkava poznatih kao crkve brvnare, u čemu se ubrajaju i drveni manastiri. Sakralne drvene konstrukcije imaju značajnu vrijednost za shvatanje i razumijevanje kulturno-istorijskog razvoja Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu, te raznovrsnosti objekata po njihovoj namjeni. Navedeni objekti bili su dugo zapostavljeni, i prepušteni propadanju dok se tek u proteklime godinama nije pokrenulo pitanje njihove zaštite i restauracije. Svrha ovog istraživanja je analizirati crkve i manastire građene od drvenog materijala, ispitati njihov nastanak u odnosu na geografske, socijalne i materijalne uslove pod kojima su nastali, istražiti kakvom stilu gradnje su pripadali, kojih su dimenzija i analizirati likovne odlike dekoracije, te ispitati da li ove građevine svojim karakteristikama mogu da se kompariraju s ostalime objektima građenime u ovom periodu.

KLJUČNE RIJEČI: crkve brvnare, arhitektura, osmanski period, Bosna i Hercegovina

1. UVOD

Istorija drvenih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini bila je dugo na marginama naučnih istraživanja. U najvećoj mjeri istorijska i arheološka istraživanja fokusirana na pravoslavne crkve bila su usmjerena na teritorije Republike Srbije. Tek u nekoliko posljednjih decenija ostvarili su se uslovi za ozbiljnije proučavanje umjetnosti i arhitekture u okviru Srpske pravoslavne crkve na prostorima Bosne i Hercegovine. Da bi smo što jasnije shvatili nastanak i gradnju crkava brvnara neophodno je da se osvrnemo na osmanske zakonodavne propise koji su bili na snazi u tom vremenu. Kanun-name koje su se odnosile na nemuslimansko stanovništvo, predstavljale su glavni zakon koji je uticao i na graditeljstvo crkava. Prema kanun-namama bilo je potrebno ispuniti nekoliko uslova, od kojih su najvažniji: da u blizini nema muslimanskog stanovništva, da se crkva ne nalazi između dvije džamije, da objekat ako je bio porušen, a želi se obnoviti – ne smije biti veći od prethodnog, i da sakralni objekat može biti sagrađen samo od drveta. Zakoni su poštovani, ali je pravoslavno stanovništvo prilagođavajući se izgradilo specifičan stil sakralne arhitekture od drveta. Od pada Bosne 1463. i Hercegovine 1482. godine pod Osmanlije, pa sve do XIX stoljeća podignut je veliki broj pravoslavnih sakralnih objekata, od kojih je najveći broj izrađen od drveta. Imajući u vidu da je drvo kao građevinski materijal kratkotrajno, odnosno vremenom nestaje, tako ostajemo bez velikog broja materijalnih dokaza o postojanju drvenih sakralnih objekata, a njihov tačan broj nije moguće odrediti. Osim vremena i materijala od kojeg su napravljene, ljudski faktor (ratovi, neodržavanje, zanemarivanje) u najvećoj mjeri su ugrozili građevine, a neke doveli i do potpunog uništenja.

Crkve brvnare u Bosni i Hercegovini izdvajaju se kao poseban oblik narodnog stvaralaštva, prilagođen tadašnjim uslovima. Po svom spoljašnjem izgledu crkve brvnare skoro da se ne razlikuju od drvenih stambenih objekata, jednostavne su forme i dekoracije. Crkveno graditeljstvo s dolaskom Osmanlija doživjelo je svojevrsnu metamorfozu, ali nikada

se nije prekidalo. U cilju ostvarivanja religijskog kontinuiteta, narod je osmišljavao razne priče o seobama crkava. O tome kako su na krilima anđela pred naletima zla tokom noći letjele s jednog mjesta na drugo, na neku skrovitiju, sigurniju lokaciju. Te lokacije su najčešće bile u dubinama šuma ruralnih područja. Legende su u velikoj mjeri zaslužne za opstanak ovih građevina, ali i za dalju analizu i istraživanje jer nam prenose mnoge značajne podatke koji su se uspjeli sačuvati kroz narodna predanja.

Konceptom i sadržajem ovaj rad teži da obuhvati sve drvene crkve koje su nastale i koje su obnovljene tokom osmanskog perioda na teritoriji Bosne i Hercegovine. Zatim, ovaj rad teži da proširi saznanja o kontekstu u kojem se razvijala ova umjetnost te predstavi i analizira primjere sakralnih objekata i u konačnici da istakne značaj ove vrste umjetničke prakse koja se razvijala na našim prostorima. Metodologija rada ogleda se u istraživanju, prikupljanju, analizi i poređenju dostupne građe vezane za tematiku.

2. PAD SREDNJOVJEKOVNE BOSANSKE DRŽAVE POD OSMANLIJE

Bosansko kraljevstvo nije palo u nekoliko dana kako se to kroz usmeni narativ često spominje. Procesi koji se u Bosni i Hercegovini začinju sredinom XV stoljeća i okončavaju krajem XVI ne mogu se razumjeti u punoći svoje složenosti ako se nemaju u vidu prva dva stoljeća osmanskog osvajanja, od bitke kod Bileće 1388. do pada Bihaća 1592. godine. U tom svjetlu – pohod sultan Mehmeda el-Fatiha, pad Bosne, pogibija kralja Stjepana Tomaševića – su samo prvi od činova ove dugotrajne drame.¹

Početak 1463. godine osmanska vojska je izvršila veliki pohod na srednjovjekovnu bosansku državu, ali u toj vojnoj akciji nisu osvojeni svi dijelovi bosanske državne teritorije. Tom prilikom osvojene su samo kraljeve oblasti i zemlje Pavlovića. Teritorija hercega Stjepana Vukčića Kosače je ostala pošteđena u onom dijelu koji je ležao od linije Gacko-Nevesinje-Ljubuški prema primorju. Početkom ljeta iste godine herceg Stjepan uspio je da povрати gotovo sve svoje od Osmanlija zauzete posjede. Mlađi hercegov sin Vlatko uspio je da oslobodi i neke posjede Pavlovića, i neke gradove Kovačevića u Blizini Srebrenice.²

U međuvremenu se u Evropi, stvorilo jače raspoloženje za veliku akciju protiv Osmanlija, budući da je čitav krug hrišćanskih zemalja postao neposredno ugrožen. Početkom oktobra 1463. godine ugarski kralj Matija Korvin započeo je pohod protiv Osmanlija u Bosni, uputivši veći dio svojih snaga prema Jajcu. Uz pomoć hercega Stjepana, Korvin je u decembru zauzeo Jajce, a u sultanovoj vlasti su ostali središnja i istočna Bosna, s rudnicima, gradovima, te važnim utvrđenjima. U jesen sljedeće godine ugarska je vojska zauzela mnoge gradove u Usori, među njima i Srebrenik, a neke ugarske trupe upadale su i do Srebrenice.³

Na prostoru srednjovjekovne Bosanske države djelovale su tri pravoslavne episkopije hercegovačka, dabarska i zvrnička. Stara hercegovačka mitropolija je imala stolicu u manastiru Mileševi. Poslije 1611. godine podijeljena je na dvije – jednu sa sjedištem u trebinjskom manastiru Tvrdoš, i drugu zahumsku u Petrovom manastiru na Limu. Potom su se trebinjska i zahumska eparhija ponovo spojile u jednu – hercegovačko-zahumsku mitropoliju.⁴

Dabar, kraj oko Proboja na Limu, s manastirom Svetog Nikole u Banji, pri kojem je bila stolica mitropolije, pao je pod osmansku vlast prije 1458. godine. Stolica dabrobosanskog mitropolita prenesena je u Sarajevo za vrijeme mitropolita Melentija Milenkovića (Umiljenovića 1714.-1740.).⁵

¹ Alojz Benac i Ivan Lovrenović, *Labirint i sjećanje* (Sarajevo, Bosna i Hercegovina: IGKRO Svjetlost, 1986) 2.

² Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine* (Banja Luka: Glas srpski 2002) 33.

³ Ibid, 34.

⁴ Ibid

⁵ Ibid

Jedan dio domaćih pravoslavaca pripadao je zvorničkoj eparhiji, koja je svakako postojala prije prve polovine XVI stoljeća. U vremenu između 1463. i 1557. godine obnovljen je određeni broj crkvi i manastira, jedan broj je samo ukrašen ili doraden, što govori o tome da je pravoslavna crkva imala podršku i u periodu prije obnove Pečke Patrijaršije 1557. godine. Tokom prvih godina vladavine Osmanskog Carstva, posebno u istočnoj Hercegovini i susjednim brdskim oblastima pravoslavci podižu i popravljaju zadužbine – manastir Žitomislić, Zavalu, Dobrićevo, Tvrdoš i parohijske crkve u Lugu, Ošanićima, Trebinju, Humu i Gomiljanima. Iz ovoga perioda postoje vijesti i o pravoslavnim manastirima u istočnoj Bosni, o Tavni i Papraći, ali i daleko na zapadu o Gomionici.⁶ Prema svemu navedenom, iako su tokom osvajanja neki posjedi bili oduzeti ili prisvojeni, vidi se da je pravoslavna crkva nalazila načine za djelovanje i opstanak.

Umjetnička djelatnost kod pravoslavaca u osmanskom periodu počinje u XV ili početkom XVI stoljeća. Na jugoistoku počinje krajem XV i početkom XVI stoljeća oko Trebinja, a na sjeveru i zapadu nastaju u isto vrijeme velike crkve u Papraći, Tavni, Gomionici i Martin Brodu (Rmanji). Sve veće učešće domaćih ljudi u najvišoj državnoj upravi Osmanskog carstva, počev od Rustem-paše Opukovića, sa čijom ličnošću je počelo potiskivanje do tada najuticajnijih osmanskih državnika grčkog porijekla, a posebno nakon uspona Mehmed-paše Sokolovića do mjesta velikog vezira, obezbjedilo je povoljniji status i srpskoj crkvi.⁷

Poslije osvajanja u novoostvarenom Bosanskom sandžaku, prema osmanskome popisu iz 1468, registrovano je 37.125 kšćanskih porodica i 332 muslimanske.⁸ Pravoslavna crkva, organizovana, otporna, nepokolebljiva, postala je do sredine XVI stoljeća u Osmanskom Carstvu ozbiljan činilac i Porta je tome morala da posveti pažnju. Osmanlije su znale da je za njihovu državu korisno, posebno u učestalim sukobima s katoličkim Zapadom, da pruži zaštitu i podsticaj pravoslavnim podanicima. Obnovljenu srpsku Patrijaršiju oni su smatrali ustanovom koja je odgovorna Osmanskoj državi i obavezna na saradnju s njom.⁹ Ishod ovih dešavanja bio je akt osmanskih vlasti 1557. godine o obnovi Pečke Patrijaršije.

⁶ Ibid, 35.

⁷ Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine* (Banja Luka: Glas srpski 2002) 38.

⁸ Dušan T Bataković, *The Serbs of Bosnia and Herzegovina: History and politics* (Paris: Dialogue, 1996) 27.

⁹ Ibid, 38.

3. POLOŽAJ PRAVOSLAVNE CRKVE

Pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini sve do obnove Pečke Patrijaršije 1557. godine, bile su u sastavu dabrobosanske ili dabarske, zahumskohercegovačke i zborničke episkopije. U tom periodu pod Osmanlijama Bosna je bila podijeljena na sandžake: bosanski, hercegovački i zbornički, istim redoslijedom kao i episkopije.

Kada je 1557. godine obnovljena Pečka patrijaršija, i njoj potčinjeni svi pravoslavci iznad Debra, Kičeva i Velesa, povjerena je dabarskom episkopu misija da organizuje Pravoslavnu crkvu u Bosni. On je to izveo, ali kako je bio i egzarh Dalmacije, prenio je za neko vrijeme i svoju episkopsku stolicu u manastir Rmanj, na granici Bosne i Dalmacije. Kasnije se dabarski episkop, 1713. godine, nastanio u Sarajevu i primio naslov dabrobosanskog episkopa i titularnog mitropolita. Osim ove episkopije obnovljena je u Bosni, tokom XVI stoljeća, i stara Zbornička episkopija, koja je poslije ukidanja Pečke patrijaršije 1766. godine za fanariota, također nazvana mitropolijom i premještena u Tuzlu. U Hercegovini je imala isprva vlast samo Petrovska episkopija, kao nasljednica svetosavske Humske episkopije sa Stona. Poslije obnavljanja Pečke patrijaršije osnovana je u manastiru Tvrdošu kod Trebinja nova episkopija. Petrovska je poslije razorenja Petrova manastira na Limu u XVII stoljeću, prenesena u Nikšić, u Crnoj Gori i nazvana je Poluhercegovačkom. Više puta spajana je sa Trebinjskom, dok u XVIII stoljeću nije potpuno iščezla. Tada je za Hercegovinu ostala samo Trebinjska episkopija, koja je također nazvana mitropolijom i dobila ime Hercegovačko-zahumska i ona je imala sjedište do XVIII stoljeća u Mostaru.¹⁰

Pečka patrijaršija učinila je najviše za ujedinjenje pravoslavnog stanovništva. Ona je prihvatila vođstvo u narodu kada drugog vođstva nije bilo. Umjesto vlastele koja je, kad je bila i najbolja, gledala na svoje interese, sveštenstvo je u to vrijeme bilo pouzdaniji vođa. Ono je bilo nošeno jednom idejom i trudilo se da joj služi i koristi. Iako nisu raspolagali s onakvim sredstvima kakva su bila prije XVI stoljeća, uspijevali su održavati i jačati veze s cijelim pravoslavnim elementom toga područja.

Kada su ukinute stare političke granice našao se sav pravoslavni element pod jednom političkom vlašću – osmanskom i vjerskom vlašću – Patrijaršije. Osmansko carstvo nije smetala organizovanju pravoslavaca: crkvena uprava s jednom vrhovnom glavom, odgovaralo

¹⁰ Radoslav Grujić, *Azbučnik srpske pravoslavne crkve po Radoslavu Grujiću*, prir., Slobodan Mileusnić (Beograd: Bigz, 1993) 40.

je osmanskim shvatanjima o uređenju države. Koliko se danas zna, vođenje crkvenih i narodnih poslova vršeno je uglavnom, samo ili pretežno od same Patrijaršije, a ugledniji narodni ljudi bili su samo pomagači.

Precizna datacija sakralnih objekata unutar tri spomenute episkopije nije moguća, obzirom na nedostatak relevantnih pisanih i materijalnih dokaza, koji bi omogućili precizniji uvid u rekonstrukcije crkava u periodu Osmanske vladavine.

Priče o masovnom rušenju crkava ili o njihovom pretvaranju u džamije su preuveličane. Jedan od učestalijih razloga rušenja hrišćanskih bogomolja u gradovima gdje je prevladavalo muslimansko stanovništvo, bilo je da su bogomolje bile u ruiniranom stanju. Kako su navodili osmanski zakoni, crkva se mogla porušiti ili pretvoriti u džamiju ako je napuštena duže od pedeset godina. U gradovima su crkve relativno brzo gubile vjernike, što je postepeno dovodilo i do njihovog zapuštanja.¹¹ Osmanlije nisu zabranjivale obnavljanje hrišćanskih crkvi i manastira, ali isto tako nisu ni dozvoljavali da se bez dozvole podižu novi, ali uz odgovarajući dogovor s vlastima, događalo se da se izgradi crkva. Tome svjedoči podatak iz 1527. godine prema kojem je sarajevski sud dozvolio katolicima u Fojnici da podignu crkvu iste veličine kakva je ranije tu bila.¹² Domaće stanovništvo koje se zateklo na osvojenoj teritoriji dobijalo je određene povlastice, koje su uključivale vršenje službe u vojnim redovima osmanske vojske, čuvanje mostova i neprohodnih klanaca, naseljavanje opustjelih krajeva, umanjenje poreza, ali i mogućnost obnove porušenih crkava ili manastira.¹³ U XVI stoljeću pored ovako čvrstih zakona i naredbi, obnovljeno je i sagrađeno najviše pravoslavnih sakralnih objekata. Hrišćanski hramovi su najviše nastradali tokom velikog habsburško-osmanskog rata krajem XVII stoljeća.¹⁴

Osmanlije su zakonima zabranjivale podizanje sasvim novih hrišćanskih bogomolja. U brojnim kanun-namama postoje odredbe koje strogo zabranjuju podizanje crkvi tamo gdje ih za „starog nevjerničkog vremena“ nije bilo. To su kanun-name za Bosanski sandžak iz 1516, 1530. i 1542. godine te kanun-nama za Bosanski, Hercegovački i Zvornički sandžak iz 1539. godine. Kako su ovi zakoni u pogledu tretmana crkava slični, navešćemo odredbe kanun-

¹¹ Sreten Petković, *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557 — 1614*, (Novi Sad, 1965) 46.

¹² Đoko Slijepčević, *Istorija srpske pravoslavne crkve, I knjiga: Od pokrštanja Srba do kraja XVIII veka*, (Minhen 1962) 307.

¹³ Slavoljub Lukić, Bojan Vujinović i Marko Janković, *Sakralna arhitektura Banjalučke eparhije: na njenom sadašnjem prostoru od Milanskog edikta do kraja srednjeg vijeka*, (Banja Luka: arhiv Republike Srpske, 2020) 20.

¹⁴ Sreten Petković, *Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557 — 1614*, (Novi Sad, 1965) 46.

name iz 1516. godine, kao primjer: „Podignute su crkve u nekim mjestima u kojima one nisu postajale od starog nevjerničkog vremena. Neka se takve novopodignute crkve dadu porušiti. A onaj kadija u čijem se kadiluku to dogodi pa to ne zabrani i ne spriječi, to će biti razlog da se svrgne.“¹⁵

Osmanski činovnici su bili podmitljivi i prešutno su prelazili preko protupravne izgradnje novopodignutih bogomolja. Upravo o tome govore navedene kanun-name, jer se paralelno sa zabranom građenja novih crkava kadijama kaže: „A onaj kadija u čijem se kadiluku to dogodi pa to ne zabrani i ne spriječi, to će biti razlog da se svrgne.“¹⁶

Proces obnavljanja sakralnih objekata išao je sljedećim redoslijedom. Ktitori bi tražili dozvolu od kadije za obnovu crkve, ili podizanje na starim temeljima, a u rjeđim situacijama bi se obraćali sultanu, koji bi zatim fermanom poručio kadiji određenog područja sa koga dolazi molba, da odobri radove. Kadija bi izdao dozvolu za gradnju ako se uvjeri u vjerodostojnost podatka o postojanju, koje bi dobio ili iz starih povelja ili svjedočanstvo bar dvojice muslimana. Poslije toga bi komisija izlazila na posjed gdje bi se utvrđivalo da li se crkva obnavlja ili gradi kakva je prethodno bila. Naročito se u svim dozvolama upozoravalo da se crkve prilikom obnove nikako ne mogu uvećavati. Katkada se direktno ističe da se ne smije nikako odobriti upotreba više kreča, kamena i ostale građe, nego što je ranije upotrebjeno.¹⁷

Većina stranih putopisaca bilježi da su od XVI stoljeća na svojim putovanjima kroz Bosnu vidjeli očuvane pravoslavne crkve, manastire i monahe sa izvjesnim povlasticama. Jedan od takvih podataka zabilježio je putopisac Benedikt Kuripešić 1530. godine, koji je u manastiru Dobrun zatekao osam pravoslavnih kaluđera koji su ga srdačno dočekali i ispratili na dalji put.¹⁸ Kuripešić također navodi: „Vidjesmo krstove na grobovima i druge hrišćanske znakove“.¹⁹

O tome da je postojala vjerska tolerancija i međusobno uvažavanje vidi se po činjenicama da su muslimani posjećivali pravoslavne svetinje, među kojima su čajnička Bogorodica i grob

¹⁵ *Kanuni i kanun — name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliski, crnogorski i skadarski sandžak, Monumenta Turcica historiam slavo rum meridionalium illustrantia, Tomus primus, Serija I, Zakonski spomenici, Sv. 1, (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1957) 31, 43, 56, 66.*

¹⁶ Ibid

¹⁷ Ibid

¹⁸ Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.*, prev., Đorđe Pejanović, (Sarajevo, 1950) 26.

¹⁹ Ibid

Sv. Save u Mileševi. Podatke o tome nalazimo u tekstovima starih putopisaca XVI stoljeća. Njemci, Mlečani, Francuzi, svjedoče kako je muslimanski živalj poštovao grob Sv. Save i da je više darivao negoli hrišćani.²⁰ Kroz navedene primjere možemo zaključiti da odnos osmanskih vlasti prema pravoslavnom stanovništvu je zavisio od društvenih okolnosti, ali da prilikom osvajanja teritorija nije bilo uništavanja manastira i crkava, kako bi se naslućivalo na osnovu ranije stvorenih predrasuda. Ljudima je bilo dozvoljeno da zadrže samostalnost i da žive u skladu s tradicijom i religijom, sve dok to ne ugrožava državno uređenje.

²⁰ Petar Matković, *Putovanja po balkanskom poluotoku XVI vijeka*, (Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, 1881) 214.

4. DRVO KAO MATERIJAL

Nadareni talentom graditelji iz naroda, stoljećima su radili na planiranju, projektovanju i izgradnji objekata od drveta. Kao prvi jednostavan i definisan tip objekta koji je nastao za osnovne potrebe čovjeka je brvnara. Samo neke od prednosti drveta, u odnosu na ostale građevinske materijale je to da je drvo jednostavno za obradu i ima velike mogućnosti oblikovanja. Kada govorimo o manama drveta kao građevinskog materijala tu se ističe trajnost i otpornost na požar. Trajnost drveta može varirati, od par mjeseci do par stotina godina, kao što ćemo i predstaviti u kasnijim primjerima.

Sakralni objekti napravljeni od drveta specifični za ovu regiju su crkve brvnare i džamije. Brvnare se nazivaju još brvnare – „talpare“, jer brvna upućuju na oblu, a talpare na tesanu pravougaonu građu. Ideje da se koriste kao kuće, ili bogomolje, može se dovesti u vezu s izvornim porijeklom Slovena, tačnije regijom od Karpata do Urala, poznatom po svojim gustim šumama. Takav umjetnički izražaj prenosili su u zemlje koje su naseljavali i koje su bile bogate šumom, kao što se mogu naći u Poljskoj, Rusiji i većem djelu Balkana. Brvnare se razlikuju, najvećim djelom zbog društveno-istorijskih i kulturnih odnosa u određenim područjima.²¹ Crkve brvnare odišu tradicionalnim bosanskim konceptom arhitekture, i imaju sličnih karakteristika kao džamije. U Bosni i Hercegovini danas postoji oko 30 pravoslavnih crkava brvnara, koje je autor Petar Momirović zabilježio još 1956. godine, od toga je 12 stručno definisao i obradio. Pretpostavlja se da je u srednjem vijeku u Bosni i Hercegovini bilo najviše drvenih crkava, ali se zbog trošnosti materijala nije očuvala nijedna.

Broj crkava od drveta podignutih tokom osmanskog razdoblja u odnosu na crkve od čvrstog materijala toliko je veći da bi se moglo reći da su crkve građene samo od drveta. Jedan od razloga za to jeste i tadašnji zakon koji je uveden o zabrani podizanja crkava od čvrstog materijala. O tome svjedoči naredba sultana Selima Javuza II kojom se određuje drvo kao jedini materijal za podizanje crkava.²² Dosta ih je također izgrađeno nakon austrougarske okupacije, ali se uočava degradacija i opadanje. Očuvano je oko tridesetak objekata, a po jednom popisu iz 1911. godine, samo u banjalučko-bihačkoj eparhiji bilo je 83 drvena hrama i

²¹ Slobodanka Lalić, *Folklorni elementi u dekoraciji u crkvama brvnarama u Bosni i Hercegovini*, Godišnjak Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine „Baština I“, (Sarajevo: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine 2005) 329–359.

²² Joseph von Hammer, *Historija turskog carstva*, (Zagreb, 1979) 339.

kapele.²³ Sagledamo li brvnare u pogledu konstrukcije i prostornog rasporeda, vidjećemo da očuvane crkve brvnare i ostaci istih su jedna vrsta evolucije od prvobitnog čovjekovog mjesta za život – do mjesta posvećenom vjernicima, koje je ostalo u skladu s harmonijom odnosa čovjeka i prirode. Izgradnja crkava brvnara je poseban oblik gradnje koji proizlazi iz narodnog-stambenog objekta, prilagođenog prirodnim uslovima, potrebama čovjeka i društvenom stanju u kom se razvio. Kako bi se očuvao identitet i religija u tom vremenu, stanovnici pravoslavne vjeroispovijesti gradili su svoje crkve od drveta, zbog još jednog razloga – kako bi ih lako mogli prenijeti na druge lokacije usljed nepovoljnih okolnosti. Pismeni dokazi i znakovi na konstrukcijama pokazuju da je u stvari došlo do pomicanja tih objekata za nekoliko kilometara te njihovog ponovnog sklapanja.²⁴ Tokom vremena, veliki broj crkava brvnara je uništen. Glavni uzroci uništavanja objekata su prirodni i ljudski faktor odnosno zapuštanje i neodržavanje.

²³ Husref Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, (Sarajevo, 1983).

²⁴ Mladen Cunjak, *Istorija timara i crkve brvnare u Jeličkoj, Rakelićima, Maričkoj, Busnovima, Omarskoj*, (Banja Luka: Eparhijski upravni odbor Eparhije banjalučke, 2009) 122.

5. TIPOVI PRAVOSLAVNIH DRVENIH CRKAVA U BIH

Forma i izgled molitvenih prostora zavisili su od podneblja i političkih okolnosti. Tako i hrišćanstvo još u svom početku dobija hramove određenih formi i oblika, a vremenom i s preciznim kanonskim izgledom i uutrašnjim rasporedom, razvijenim u nekoliko stilova. Hramovi su građeni od čvrstog materijala, ali i drveni i privremeni. Materijal su određivali kako prostor na kome je hram odnosno crkva građena, tako i istorijske okolnosti u kojima je izgradnja počinjala i trajala.²⁵

Crkve brvnare u Bosni i Hercegovini izražavaju originalnu i virtuoZnu graditeljsku cjelinu. Iako su pravljene jednostavnim alatima i samo prirodnim materijalima iz neposredne okoline, crkve brvnare su nastajale u najrazličitijim formama. Zadržavajući je trud narodnih majstora koji je ove skromne sakralne objekte sagradio u relativno otežavajućim okolnostima. Prema tome njihova podjela može biti izvršena na više načina. Arhitektonski bi se mogle podijeliti prema njihovoj osnovi, prostornom sklopu, broju i veličini prozora i vrata, konstruktivnim elementima, patosima, zatim tavanicama, po dekorativnim elementima i tako dalje. Druga podjela bi se mogla izvršiti prema vremenu nastanka, odnosno na one koje pripadaju XVIII, odnosno XIX stoljeću. U ovom radu slijediće se podjela Petra Momirovića – prema kojoj se crkve brvnare mogu tipološki podijeliti u četiri skupine. S obzirom na rečeno, crkve brvnare u ovom radu predstaviti će se prema narednoj podjeli.²⁶

1. **Stariji, jednostavniji tip**, nastao kao djelo narodnog graditeljstva (poput crkve u Malom Blašku kod Banjaluke, iz polovine XVIII stoljeća),
2. **Mladi, razvijeniji tip**, nastao kao rad zanatskog građevinarstva (poput brvnare u Jeličkoj kod Prijedora iz prve polovine XIX stoljeća),
3. **Prelazni tip**, s dodatom trostranom apsidom i novim konstruktivnim i dekorativnim elementima (poput crkve brvnare u Kolima kod Banja Luke, iz XVIII stoljeća) i
4. **Novi tip brvnare**, s razvijenijom osnovom i savršenijom obradom (poput crkve u Maričkoj kod Prijedora iz XIX stoljeća).

²⁵ Kazivao iguman Teofil Dimitrić, manastir Osovica, zapisala Anđela Đukić, 2021.

²⁶ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 149.

6. CRKVE STARIJEG TIPA

Crve starijeg tipa najčešće su locirane na osamljenim mjestima u netaknutom prirodnom okruženju i kao takve grade jedinstvenu vezu s prirodom. Građene direktno na zemlji bez temelja, manjih su gabarita, jednostavne konstrukcije i grube obrade. Uvidom u tlocrtne dimenzije vidimo da su građene u pravougaonoj osnovi, dimenzija oko 9x4 metara i površine od oko 30 m². Većina su kosturnog sklopa, sa zidovima od užljebljenih dasaka, a pojedine od pravih brvana četvorougaoog presjeka. Brvana su na uglovima povezana na preklop. Zidovi se razlikuju i rijetko dostižu visinu čovjeka. Krovovi su najčešće od sitnijih daskica (šindre), koji variraju u tri do pet slojeva. Građeni su tako strmo da se voda ne može zadržavati na njima, a na uglovima zaobljeni, tako se izbjegavao ugao na krovu. Ovaj način izvođenja krova bio je domišljat poduhvat majstora, ne samo po tome što je estetski značajan nego po tome što je u većoj mjeri bio praktičan, jer je pružao zaštitu objektu od atmosferskih uticaja. Ovi objekti nemaju plafon tako da se iz unutrašnjosti vidi krovna konstrukcija. Otvora, odnosno prozora, na starijem tipu rijetko ima, a gdje ih ima veoma su mali, što je razlogom slabije osvjetljenosti. Po načinu gradnje i obradi materijala imaju slične karakteristike kao seoske kuće i predstavljaju rad skromnog narodnog majstora. Ovom tipu pripadaju crkve brvnare u Šljivnu, Javorinama, Romanovcima, Kolima i Malom Blaškom.

NAZIV I LOKACIJA	DATACIJA
Crkva posvećena Blagovijestima u Šljivnu	1756. godina
Crkva posvećena Sv. Nikoli u Javoranima	1756. godina
Crkva posvećena Sv. Nikoli u Romanovcima	Polovina XVIII stoljeća
Crkva posvećena Vaznesenju u Kolima	1759. godina
Crkva posvećena rođenju Bogorodice u Malom Blašku	1740.–1743. godina

6.1. CRKVA BRVNARA U ŠLJIVNU

Ilustracija 1. *Crkva brvnara u Šljivnu*

Jugozapadno od Banjaluke nalazi se selo Šljivno u kojem se nalazi crkva brvnara posvećena Blagovijestima i koja se smatra najstarijom očuvanom crkvom brvnarom. Njen nastanak datira se u 1756. godinu. Uzvišenje na kome se nalazi crkva brvnara nosi naziv Banjalučke Vrhovine. Selo je staro, danas bez ijednog nastanjenog stanovnika, a u prošlosti je bilo poput svojevrsnog crkvenog centra za užu okolinu i iznjedrilo je mnoge sveštenike i kaluđere. Pored lokaliteta stare drvene crkve, nalazi se nova zidana crkva iz 1934. godine.

Prema predanju crkva brvnara nalazila se na drugom mjestu, tačnije u Đurašinovcima, pored puta, što mještanima sela nije bilo po volji, pa su je tajno preko noći prenijeli na sadašnje mesto i razglasili da je sama prešla. Lokalne osmanske vlasti su povjerovale u to čudo i ostavili je na miru. Prema pronađenim podacima njen postanak izgleda drugačije. Od trošnog i skoro raspadnutog drvenog Bogorodičnog kola – polijejeja, očuvao se jedan dio sa oštećenim zapisom. Zapis je sitnim slovima izveden crvenom bojom na bijeloj osnovi i samo se djelimično može pročitati. Na zapisu su očuvana imena istorijskih lica i datumi,²⁷ a u isprekidanom čitanju glasi ovako:

²⁷ Ibid, 152.

Изволеніємъ ѿ(тца)..... ст..... ви... б... г... игг...
 ...р... свѣщен... шаг(с)..... а давробоснскаго кѣрне кѣрь
 (Г)аврила ...кі(ло)вичаина.....тона црковъ и пр...щс
 Босномъ Мехмедъ паша рѣ(комъ) Кукавица во лѣто би-
 тна 7263 а по плоти бога слова ѿ(с) нове г(?)де...
по.....мимошѣдше лѣто ѿ(с) м(ѣс)ца дѣк(с)м(вона)
 бѣ ден тогда приход(и) п.м.....иомст трсон(ога)
 с(в)етую црковъ и нарече храмъ си.....тр.....рь кѣр...
 нену.....у.....митр(о)п(о)лит више речен Гавиръ
 (Гаврил).....к.....кѣрь Даниль.....(г)омнишнички кѣрь
 игумень ер(о)монахъ(?)
ауда.....стоваше р грош.....на цр...
ѿ(с) ок(тобра) 5.
 Другимъ рукописомъбож(с)ст(в)енно коло ѿку(пи) га....
год.

Илустрација 2. Zapis iz crkve u Šljivnu

„Odobrenjem oca visokopreosvećenog mitropolita dabrobosanskog gospodina, gospodina Gavrila Mik(h)ailovića (ili je Mih(k)ić ista je istorijska ličnost u pitanju) ... Crkva i ... Bosanskom Mehmed paši zvanom Kukavica u ljetu po nastanku (svijeta) 7263 a po ovaploćenju Boga Slova... 1756 tekuće 1756 godine. Mjeseca decembra 12. dana, tada su приход(i)... Svetu crkvu i nazove hram Mitropolit po imenu Gavrilo.... i gospodin Danilo.... (gomionički) gospodin iguman jeromonah..... 1756. (oktobra) 5. Božanstveni polilej otkupi....“²⁸

Ispod figure Bogorodice na desnom krilu je ispisan na plavoj podlozi bijelim slovima zapis:

Описаше се ове двери настојаніємъ ч(с)стнаго с(в)аше-
 нныка кѣр(р) Іоанна Гвозданића в лѣто ѿ(с).....есе ма...
 Дале је запис уништен.

Илустрација 3. Zapis iz crkve u Šljivnu

„Opisaše se ova vrata nastojanjem časnoga sveštenika Jovana Gvozdanića u ljetu 1756...“²⁹

²⁸ Preveo Strahinja Spasojević, maturant Bogoslovije Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči.

²⁹ Preveo Strahinja Spasojević, maturant Bogoslovije Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči.

Crkva brvnara je sagrađena 1756. godine što dokazuju zapisi s Bogorodičnog kola i carskih dveri, u vrijeme kada je Bosnom upravljao Mehmed-paša Kukavica, a osvještao je 12. decembra iste godine dabrobosanski mitropolit Gavriilo Mihić-Mihajlović.³⁰ Na osnovu spomenutih podataka jasno je da je crkva bila dobro opremljena crkvenim predmetima. Obzirom na osvjještenje koje je bilo u zimskom periodu, crkva je vjerovatno građena na ljeto 1756. godine, same pripreme za izgradnju počele su godinu ili dvije ranije. Prilikom osvještavanja je vjerovatno crkvi darovan jedan grčki antimins koji je štampan 1733. godine.

Poznato je kroz istoriju da su često stare crkve koje su propale zbog vremenskih faktora, ili koje su porušene od strane ljudi, da su na istom mjestu obnovljene ili sagrađene iz temelja. Često su te crkve imale iste dimenzije i oblik kao i prethodne na tom mjestu. To bi mogao biti slučaj i sa crkvom brvnarom u Šljivnu.

Plitko urezana godina na nadvratniku 1838. i određene pojave na samoj crkvi navode na zaključak da je crkva obnavljana. Ovome u prilog ide činjenica da su crkve brvnare XVIII stoljeća prostije, manjih gabarita, jednostavne konstrukcije sa zidovima od užljebljenih dasaka, bez apside i često skeletnog sklopa (dok je crkva u Šljivnu od brvana), zidane su od smrčevine, a okvirna od hrastovine. Njena trostrana apside pokazuje građevinske karakteristike iz prve polovine XIX stoljeća. Sjećanje na graditelja Nežića iz XVIII stoljeća, koga se pominje u vezi s ovom crkvom, nije moglo biti tako daleko. Prema tome kako navodi Momirović Petar u svom radu „Drvene crkve zapadne Bosne“ zaključak je, da je ova crkva prepravljena u prvoj polovici XIX stoljeća, možda baš one 1838. godine koja je urezana na nadvratniku.³¹

Pretpostavlja se da su daske popustile i krov oštećen, pa su zamjenjene smrčevim brvnima i sam krov je ponovo pokriven, dok je jedan dio šindre propao. Apsida je izvedena naknadno, što je rezultiralo povećanjem prostora. Prema tim izmjenama crkva bi mogla pripadati i prelaznom tipu.³²

Osnovna brvna su od prvobitne crkve iskorištena – ugaoni stupci na zapadnoj strani i vjenčanica spojeni su na preklop, a sa osnovnim brvnima na čep.³³ Radi učvršćenja

³⁰ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 152.

³¹ Ibid, 153

³² Ibid.

³³ Dimenzije ove crkve su iznosile u dužini preko 8m, a u širini oko 5m. Pravougaona osnova je sa trostranom apsidom. Nejednake su strane oltarske apside: sjeveroistočna 2,70 m, istočna 2,15 m, jugoistočna 2,32 m. Visina obimnih zidova je 1,55 m, a spoljna visina sa sljemenom 5,50 m. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve*

konstrukcije naspramne vjenčanice su uvezane poprečnim gredama u naosu, dok su na apsidi dugim kosim preklopom povezane. Krovna konstrukcija je uobičajena. Crkvu je pokrivalo više slojeva šindre. Rogovi su poduprti koso postavljenim potpornicima, koji su ukopani u obimna brvna. Glavni i jedini otvor na crkvi su ulazna vrata sa zapadne strane, pravougaonog oblika.³⁴

Crkva se sastoji iz tri djela: oltara, naosa i pritvora. Oltar zahvata samo apsidni prostor. Na sredini je sveti presto na dekorativnom drvenom stupcu s kamenom pločom. Od stupaca dovratnika, carskih i sjevernih vrata i arhitrava sastoji se oltarska pregrada. U šupljinama su postavljene ikone u dva reda, prestone i svetiteljske.³⁵ Naos je dug 3,72 m, a pritvor 1,28 m. Nad pritvorom je ostatak hora, dug 1,68 m. Crkva je bez tavanice. Patosana je grubim nepravilnim pločama. Na sredini naosa nekad je visilo drveno Bogorodnično kolo – polijelej. Naknadno je izgrađen drveni zvonik u crkvenom dvorištu nedaleko od crkve, koji je pokriven četvoroslivnim krovom. Skelet je od nastavljenih i izukrštanih greda, a zidovi obloženi daskama.³⁶

Od starina koje je posjedovala ova crkva ističu se carske dveri od lipovog drveta iz 1756. godine, podjeljene u četiri polja profiliranim i prosto obojenim letvicama, u više boja. Prema zabilježenim podacima Petra Momirovića iz 1956. godine, ove dveri su bile u jako lošem stanju. Kako on navodi – boje su ispucale i pri svakom dodiru ljušti se i otpada. Postoji i detaljan opis prikaza Blagovijesti: Bogorodica i arhanđel Gavriilo. Osnova preovladava u zlatnim i plavim tonovima. Likovi se dobro raspoznaju. Bogorodičin maforij je ljubičast sa crvenom postavom, haljina zelena, prošarana krstastim, dijagonalnim ukrasima bijele boje, u obliku krinova. Arhanđel je gotovo potpuno uništen. Stihar mu je bio crvene boje, plašt zelen. Na poljima u donjem dijelu su dvije figure, za koje nije sigurno koga predstavljaju, možda Davida i Solomona, ili Petra i Pavla, koji se često slikaju na carskim dverima u ovim krajevima. Svetitelj na Bogorodičnoj strani je u plavoj haljini i ljubičastom plaštu, a na Gavrilovom dijelu u zelenom hitonu i crvenom ogrtaču. Na dverima je naprijed navedeni

zapadne Bosne, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 152.

³⁴ Veličina otvora je 1,38X0,90 m. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 153.

³⁵ Ibid

³⁶ Ibid

zapis. Momirović Petar pretpostavlja da je ovo rad jednog kostajničkog majstora, koji je često radio po crkvama u ovoj oblasti.³⁷

U istraživanju koje je sproveo Momirović tadašnje stanje crkve u Šljivnu bilo je veoma loše, sve je bilo zapušteno i izloženo kiši i vlazi. Brvna su utonula u zemlju. Zidne grede su izmijenile položaj, a vezana brvna na oltarskoj apsidi iskočila su iz svog preklopa. Šindra je u velikoj mjeri istrunula. Sljeme – korito je skoro sasvim propalo. Čitav objekat prokišnjava. Momirović je dio sa zapisom koji je pronašao sklonio je u novu crkvu, da se spase od potpunog uništenja. Trenutno sad, nema pouzdanih podataka o starinama iz ove crkve. Ovakav vrijedan trag narodnog graditeljstva, pritom najstarije datirane građevine sakralne arhitekture ovog tipa, mogao bi zauvijek nestati. Zahvaljujući Momiroviću koji je kroz detaljne opise i analize zabilježio izgled ove crkve, moguće je pristupiti rekonstrukciji kako bi se obnovila crkva. Iskorak u zaštiti ovog objekta ide u prilog odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je donijela odluku da lokalitet Šljivno proglasi za nacionalni spomenik. Pored crkve u ovu spomeničku cjelinu uvršteno je srednjovjekovna nekropola stećcima i staro pravoslavno groblje.

³⁷ Ibid, 154.

6.2 CRKVA BRVNARA U JAVORANIMA

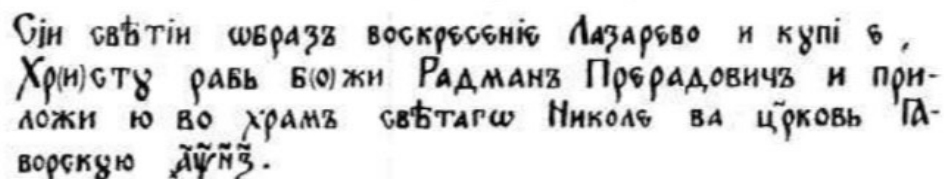

Ilustracija 4. *Crkva u Javoranima*

Crkva u Javoranima smještena je u istoimenom selu, udaljenom oko 25 kilometara jugoistočno od Banja Luke. Crkva se nalazi na uzvišenju koje se naziva Javoransko brdo. Kao što smo već spominjali u ranijim opisima crkava, i ovdje se javlja predanje kako je misteriozno crkva preko noći promijenila lokalitet – prvenstveno se nalazila na brdu Cvišića (Grabež), a preko noći je prešla na Javoransko brdo. Postoji predaja da je sultan odobrio da se sagradi bogomolja veličine volovske kože. Sultanova volja je ispoštovana tako što je volovska koža izrezana na oputu. Pored staroga hrama u Javoranima sazidan je novi 1939. godine pored kojeg je izvor Varica na kome se svješta bogojavljenjska vodica. Na brdu Grabež, koji se smatra prvobitnim lokalitetom na kojem je sagrađena crkva, također se nalazi izvor Varica, što dokazuje da su ova dva lokaliteta zaista povezana.

Više zapisa na drvenim ikonama koje se nalaze u crkvi stavljaju vrijeme gradnje u 1757, odnosno 1758. godinu, što dakako pomaže u datiranju gradnje crkve.³⁸ Na pozadini jedne od ikona stoji natpis:

³⁸ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 154.

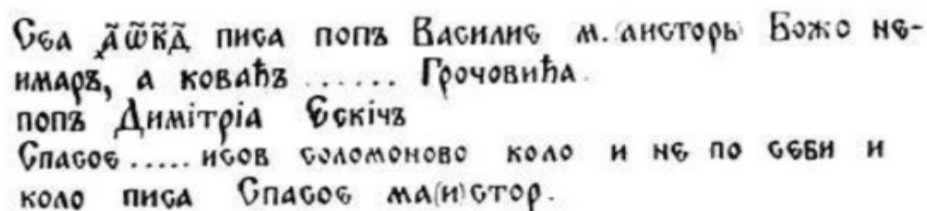

СѢН СВѢТІН СВРАЗЪ ВОСКРЕСЕНІЕ ЛАЗАРЬВО И КУПІ ѿ
ХРИСТУ РАВЪ БОЖИ РАДМАНЪ ПРЪРАДОВИЧЪ И ПРИ-
ЛОЖИ Ю ВО ХРАМЪ СВѢТАГО НИКОЛА ВА ЦРКОВЬ ГА-
ВОРСКУЮ А҃МѢН.

Ilustracija 5. Zapis iz crkve u Javoranima

„Ovaj Sveti lik (ovu svetu ikonu) Vaskrsenja Lazarevog kupi, u Hristu sluga Božiji Radman Preradović i priloži je u hram svetoga Nikole za crkvu Javoransku, 1757.“³⁹

Sličan tekst se nalazi i na ostalim ikonama, rađenim od strane istog majstora, sa zapisima na poledini od iste ruke.

СВА А҃МѢН ПИСА ПОПЪ ВАСИЛЕ М. МАЈСТОРЪ БОЖО НЕ-
ИМАРЪ, А КОВАЊЪ ГРОЧОВИЊА.
ПОПЪ ДИМИТРИА ЕСКІЧЪ
СПАСОЕ ИГОВ СОЛОМОНОВО КОЛО И НЕ ПО СЕБИ И
КОЛО ПИСА СПАСОЕ МА(И)СТОР.

Ilustracija 6. Zapis iz crkve u Javoranima

„Ove 1824. Pisao pop Vasilije, majstor Božo neimar, a kovač Gročovića Pop Dimitrije Eskić Spasoje solomonov polilej i ne pisa po sebi, polilej je pisao Spasoje majstor....“⁴⁰

Crkva je pravougaone osnove. Spoljašnjost ne odaje njenu sakralnu namjenu i nalikuje objektima starije vernakularne arhitekture, tek po obliku krova naslućuje se da je crkva.⁴¹ Sagrađena je od hrastovog drveta. Osnovna su brvna jednostavna i postavljena direktno na zemlji, a na uglovima su povezana na preklop. S južne i sjeverne strane postavljeno je po pet stupaca u obimna brvna tehnikom na čep, dok su iznad su povezani vjenčanicom na isti način. Zidovi imaju ojačanje uz pomoć dijagonalno užljebljenih kosnica. Krov je izveden sa spuštенијом strehom na uobičajeni način. Ekseri su obični, samo oni na strehi iznad samog ulaza, na zaobljenim uglovima i stupcima nešto su krupniji, finije zaobljene glave i sa

³⁹ Preveo Strahinja Spasojević, maturan Bogoslovije Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči.

⁴⁰ Preveo Strahinja Spasojević, maturan Bogoslovije Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči.

⁴¹ Njene dimenzije iznose: dužina 9,46 m, širina 4,92 m, visina 5,50 m. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 154.

krstastim ukrasima.⁴² Prema narodnom predanju klince je kovao Goleša, majstor iz obližnjeg sela Mehovaca, te je sve radio bez naknade, kao prilog crkvi.

Unutrašnji prostor crkve sastoji se od tri djela – oltara, srednjeg dijela i pritvora.⁴³ Pod je popločen kamenom, dok tavanice nema. Nad pritvorom je prostraniji hor. Oltarska pregrada je grednog sastava s troje dveri, a grede su išarane geometrijskim ukrasima plave i crvene boje. Zatvoreni dijelovi ikonostasa ispunjeni su šašovcima novijeg datuma. U oltaru prestoni drveni stupac je dekorisan također geometrijskim šarama u boji cigle. Sa zapadne strane su ulazna vrata na luk koji je spolja ukrašen zaokruženim Solomonovim slovima u uglovima. Četvorougao ni manji prozori prosječeni su u novije doba i na njima su krstasti demiri.⁴⁴

Ikone koje se nalaze u crkvi u Javoranima ukazuju na postojanje slikarskog centra, čija djela možemo pratiti po svim starijim i mlađim crkvama u Bosanskoj Krajini. Najstarije ikone rađene na lipovim daskama s kosim prečkama na poledini samo do tri četvrtine daske. Primjer je ikona sv. Bogorodice Platitere,⁴⁵ čija je osnova tamno plava. Dopolasna figura Bogorodice, raširenih ruku, je u plavoj haljini i ljubičastom maforiju. Na sredini njenih grudi je mali Hristos u keramionu, blagosilja, a u lijevoj ruci drži svitak. Na poledini ove ikone je zapis⁴⁶:

Син свѣтѣн ѡбразъ прѣсвѣтѣ Богородице и купи
ѿ Христу рабъ божи Михаило Кукурѡзовичъ и при-
ложи ю во храмъ свѣтаго Никола дѣнъ.

Ilustracija 7. Zapis iz crkve u Javoranima

„Ovaj sveti lik (Ovu svetu ikonu-sloboda prevoda) Presvete Bogorodice i kupi u Hristu sluga Božiji Mihailo Kukuruzović i priloži u hram Svetoga Nikole 1757.“⁴⁷

⁴² Ibid, 155.

⁴³ Dimenzije: oltar dužine 2,20 m, srednji dio 4,15 i pritvor 1,85 m; širina 4,40 m. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 155.

⁴⁴ Ibid

⁴⁵ Veličina 51,5X35X2,5 cm. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 155.

⁴⁶ Ibid

⁴⁷ Preveo Strahinja Spasojević, maturant Bogoslovije Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči.

Sačuvana su dva mlađa nadgrobna spomenika sveštenika, javoranskih paroha.

Ilustracija 8. Nadgrobni spomenik pored crkve u Javoranima

Ovi nadgrobni spomenici su u obliku krstova, od krečnjaka, glatko otesani i lijepo obrađeni, sa zasječenim ivicama.⁴⁸ Na prednjoj strani usječeni su okviri i dekorativan krst, s udubljenim polumjesecom na lijevom kraku.⁴⁹ Na poledini je urezan tekst sitnim kurzivom:

... а ѸШОКНѢ (usopihe) ерн ВАСИЛНУ

Ilustracija 9. Zapis iz crkve u Javoranima

Zbog nečitljivosti slova, ne možemo znati tačnu misao riječi na spomeniku.

⁴⁸ Prvi je dug 1 m, poprečni krakovi 0,45 m, a debljina 0,10 m.

⁴⁹ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956), 158.

Drugi je spomenik fragmentiran, u tri kraka, s krstom i oštećenim zapisom:

A photograph of a fragment of a stone inscription from the church in Javoranima. The text is in Cyrillic script and reads: "Овдѣ ... ЧИВА У МИРУ Б ... (Паво Младѣ (НОВИЋ) СВЕШТЕНИК ... И 1853, ПРЕСТАВИ ... 1905 Г."

Ilustracija 10. Zapis iz crkve u Javoranima

„Ovdje počiva u miru...Pavo Mladenović sveštenik...i 1853. Prestavi i (upokoji) ... 1905.g.“⁵⁰

Sve ikone ove drvene crkve odlikuju se solidno izvedenim crtežom, dosta skladnim proporcijama figura, sigurnim vladanjem kompozicijom, dobrom tehnikom i prijatnim bojama, dok je obrada inkarnata rustična.⁵¹ Uz drvenu crkvu je podignuta nova crkva od kamena 1939. godine, a drvena biva zanemarena, što je dodatno dovelo do njenog propadanja. Obzirom da je starija crkva građena od hrastovine, koga karakteriše otpornost, ona se dugo održala i dočekala svoju obnovu koja je izvršena 2005. godine, uz pomoć vjernih mještana ovoga mjesta. Ova građevina ima veliku vrijednost, prvenstveno zbog velikog broja ikona i natpisa koji čuvaju mnoge podatke starijeg razdoblja, ne samo o crkvi već i kulturi, tradiciji i stanovništvu ovog kraja.

⁵⁰ Preveo Strahinja Spasojević, maturant Bogoslovije Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči.

⁵¹ Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine* (Banja Luka: Glas srpski 2002), 88.

6.3. CRKVA BRVNARA U ROMANOVcima

Ilustracija 11. *Crkva brvnara u Romanovcima*

Za potrebe Banjalučke eparhije izvršen je popis 1911. godine, prema kojem su na popisu na prostoru Bosanske krajine bila ukupno izrađena 83 sakralna objekta od drveta. Slijedeći ovaj popis zaključuje se da je sedam objekata nastalo u XVIII stoljeću, šesnaest u XIX stoljeću (do 1878. godine), a do 1911. godine ukupno šezdeset. Veliki broj drvenih crkava uništen je tokom II svjetskog rata, a u poratnim godinama veliki broj crkava brvnara je nestao, jedan od razloga bilo je i njihovo neodržavanje.⁵² Do 1952. godine ih je bilo približno trideset.⁵³

Jedna od onih koje su očuvane je drvena crkva posvećena Svetom Nikoli koja se nalazi u mjestu Romanovci. O izgradnji crkve nema pisanih podataka, koji bi pomogli u dataciji njene gradnje. Sitno urezana cifra, „1812“ na vratima i zapis na dverima iz 1815. godine, najstariji su datumi o njoj. Te se godine vjerovatno odnose na posljednju popravku

⁵² http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2413 (Pristupljeno: 20.09.2020, 08:10)

⁵³ Crkva u Romanovcima pripada Banjalučkoj eparhiji, koja je osnovana 1900. godine kao mitropolija, a do tog perioda ovi prostori su pripadali Dabrobosanskoj mitropoliji. Evgenije Letica bio je mitropolit koji je prvi episkop ove eparhije (1901–1907. godine), a poslije slijede srpski arhijereji: Vasilije Popović (1908–1938. godine), Platon Jovanović (1940–1941. godine), dr. Vasilije Kostić (1947–1961. godine), dr. Andrej Frusić (1961–1980. godine) i sadašnji episkop Jefrem Milutinović.

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2413 (Pristupljeno: 20.09.2020, 09:34)

crkve.⁵⁴ Narodno predanje o mjestu na kojem je crkva sagrađena čini se korisno za otkrivanje prave priče o crkvi. Prema tom narodnom predanju na mjestu gdje se nalazi crkva bilo je manje jezero. Kad su mještani uputili molbu za gradnju crkve, osmanske vlasti su kao odgovor za njenu lokaciju dale jezerce. Prema istom narativu, ljudi su se bacili na posao – muškarci su donosili kamenje, a žene zemlju u pregačama. Na taj način jezero se zatrpalo i izgubilo, te premjestilo u susjedno selo Miljeviće. Kada je riječ o starini hrama, mještani ovog mjesta i stanovništvo iz okoline prenose predaju da je crkva podignuta prije 300 do 500 godina. O tome svjedoče tri krova koja je promijenila. Čak ni najstariji stanovnici sela se ne sjećaju kada je posljednji put pokrivena.⁵⁵ Čini se važnim spomenuti da crkva ima antimins izdat za vrijeme mitropolita Pavla Nenadovića (1749-1766). Dakako da predanja ne mogu biti vjerodostojan dokaz, ali ako se narodno pričanje svede na prirodnu mjeru, crkva je stara oko 200-250 godina, na što ukazuje osnova, građa i oblik građevine. Upravo pravougaoni oblik osnove, bez oltarske apside, oblika obične kuće i zidni omotač od debelih hrastovih dasaka su elementi zbog kojih crkvu u Romanovcima ubajamo u stari tip crkava.

Osnovna uzdužna brvna crkve ispadaju sa zapadne strane preko 1 m zbog duge i izvučene strehe, koja obrazuje neku vrstu otvorenog trijema pred ulazom.⁵⁶ Skelet zgrade i zidovi su izrađeni na isti način kao kod javoranske crkve, što je dodatni argument da pripadaju istom tipu. Pojačanje obimne konstrukcije izvršeno je košnicama, ali samo s unutrašnje strane. Krov je strm, sa širokom strehom koja je na čeonim stranama jako izvučena.⁵⁷ Zaobljenja su postignuta vrlo čestim rogovima i prirošcima, više nego kod drugih sličnih građevina. Šindra je sitna. Sljeme, ekseri i ostalo je kao na opisanim hramovima ove vrste.⁵⁸

Glavni ulaz u crkvu je pravougaonog oblika i nalazi se na zapadnoj strani, drugi otvor je na oltaru. Unutrašnjost čine dvije cjeline, oltar i središnji dio. U ovoj crkvi nema pritvora,

⁵⁴ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 158.

⁵⁵ Podatak o najstarijoj ženi Janji Kovačević iz ovog mjesta, koja je živjela 115 godina i umrla oko 1934. godine, prenosi da ni ona nije zapamtila kad je posljednji krov postavljen, a sadašnji je u veoma lošem stanju.

⁵⁶ Duga je 7,40 m, široka 4,16 m, visina obimnih zidova 1,95 m, visina do sljemena 5,75 m. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 158.

⁵⁷ Krov je izvučen, sa istočne strane za 1 m, a sa zapadne za 1,60 m. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 155.

⁵⁸ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 158.

dok je na mjestu gdje se inače nalazi pritvor sagrađen. Na nekoliko mjesta ostavljene su šupljine na brvnima koje služe za prirodno osvjetljenje.

Unutrašnji dio crkve podijeljen je ikonostasom na oltarski i prostor naosa. U ulaznom dijelu objekta podignut je hor sa stepenicama,⁵⁹ na čijoj se prednjoj strani nalazi drvena ograda. Od horizontalno položenih greda izrađena je nosiva konstrukcija.⁶⁰ Oltar ove crkve odvojen je pregradom od drveta i carskim dverima, koje su izrađene od borovog drveta, vjerovatno početkom XIX stoljeća, a majstor koji ih je uradio nije poznat. Na carskim dverima⁶¹ nalaze se predstave Blagovijesti, likovi arhanđela Gavrila i Rafaila i apostola Petra i Pavla (sve su prilično oštećene). Lica naslikanih svetitelja su izdužena, inkarnat im je oker s ružičastim naglascima, crtež je siguran, a figure proporcionalne.⁶² Karakteristično za ovaj rad je da pored svakog crteža na njima stoji ime osobe koja je dala prilog za crkvu, te ne postoji samo jedan ktitor. To govori o stanovništvu i lošem ekonomskom stanju ovog mjesta, ali i jakoj duhovnosti mještana koji su se založili za opstanak ove građevine.

Gornji dio dveri završava lučno, a njihova površina je uokvirena crvenom bojom.⁶³ U crkvi se nalazilo Bogorodičino drveno kolo, istog oblika i izrade kao blaško i šljivansko, sa sličnom slikanom ornamentikom. Nažalost danas je u horu, ali nikakav zapis nije pronađen na njemu.⁶⁴ Sa zapada pred ulazom podignut je u novije doba nezgrapan otvoreni zvonik na stubovima.

Stanje građevine je bilo u veoma lošem stanju. Osnovno brvno s južne strane presavilo se na sredini, te je zidna građa jednim dijelom odskočila. Šindra je trula i s mnogih mjesta otpao je i posljednji sloj, a crkva je prokišnjavala na više mjesta. Saniranjem objekta 2000. godine zaustavljeno je dalje propadanje. Crkva brvnara u Romanovcima star je i vrijedan primjer crkve starijeg tipa, stoga da bi se sačuvao i zadržao prvobitni izgled potrebno je detaljno istražiti crkvu, i spremati se na kompletan konzervatorski postupak.

⁵⁹ Hor sa stepenicama dužine od 2,13 m, dok su stepenice široke 19 cm, a visina svakog stepenika različita i iznosi približno 25 cm. Vidjeti: Ibid, 158.

⁶⁰ Presjek greda 15/15, 17/16 i 13/12 cm. Vidjeti: Ibid, 158.

⁶¹ Dimenzije krila iznose 141x42x4 cm. Vidjeti: Ibid, 158.

⁶² Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine* (Banja Luka: Glas srpski 2002) 58.

⁶³http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2413 (Pristupljeno: 25.09.2020, 13:28)

⁶⁴ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 158.

6.4. CRKVA U KOLIMA

Ilustracija 12. Crkva brvnara u Kolima

Drvena crkva Posvećena Vaznesenju - Spasovdanu, nalazi se u selu Kola koje je smješteno u Banjalučkim Vrhovinama, desetak kilometara jugozapadno od Banje Luke, a u neposrednoj blizini puta Banja Luka - Ključ. Ipak da bi se bilo preciznije dodaje se da se lokalitet na kojem se nalazi ova crkva naziva Branilovice.

Za ovu crkvu postoje predanja slična onima koje smo ranije naveli. Prema predaji crkva se nekada nalazila u Malboču. To narodno predanje navodi da kada bi nevjere zateklo lokalno muslimansko stanovništvo u sječi šume oni bi obili crkvu i uveli konje, da se sklone od kiše. To je vrijeđalo pravoslavne vjernike ovog mjesta, što je bio razlog da oni crkvu preko noći premjeste na sadašnje mjesto. Istom prilikom smanje dimenzije vrata kako konji ne bi mogli više ulaziti. Paši su javili da je crkva sama prešla, ali međutim pri premještanju slome sljeme – korito. Novo nisu smjeli postaviti, da se ne bi odali. Poslije izvjesnog vremena obrate se paši za dozvolu da postave sljeme. Paši to bude sumnjivo, pa zabrani da se koriste ekseri, kako bi ga vjetar oborio. Seljaci doskoče i tome. Odsjeku veliki hrast, iskopaju duboku rupu da bi sljeme bilo čvrsto, odnosno da ga vjetar ne može oboriti.⁶⁵

⁶⁵ Ibid, 159.

Ne postoje precizni dokazi o vremenu kada je nastala, ni kada je preseljena na novi lokalitet. Kako navodi Momirović Petar iz posrednih podataka može se zaključiti da je sadašnji objekat najranije datira iz polovine XVIII stoljeća. Važan zapis koji je pomogao u datiranju ove crkve nalazi se u psaltiru manastira Gomionice, štampano u Moskvi 1759 g., gdje stoji sljedeće:

СІА СВ(А)ТА И ДУШЕПОЛЕЗНА КНИГА ПСАЛТИРЪ СВ(А)ЩЕНОБРА
ПОПА ЛАЗЕ ПОПОВИЧА ꙗ СЕЛА КОЛА, БИШЦИНЪ И СТАРИНЪ БРА,
ДА СЕ ЗНА (ЗНА) ДѢЛѢ ЛЕТО.

Илустрација 13. *Zapis iz crkve u Kolima*

„Ova sveta i duševno korisna knjiga Psaltir sveštenojereja, popa Laze Popovića iz sela Kola, predstavlja i starinu njegovu, da se zna 1780 godina.“⁶⁶

Uzimajući ovaj iskaz i navođenje popa Laze Popovića u selu Kola dolazimo do pretpostavke da je i tada postojala crkva. Ako se ova ikona od svog nastanka nalazila u kolskoj crkvi, to je argument da je postojala u XVIII stoljeću. No najbolji dokaz je zapis na daskama ikonostasa, ispisan bojom cigle, kao u Javoranima:

ОНА БУТЬ КА(А) СЕ ПРЕКРИВА (ПРЕКРИВА) ЦРКВА (ЦРКВА) КОЛАНСКА
И БИШЕ СТЕВАНЪ КЕРИЧЬ(?) НЕИМ(А)РЪ, ПИСО Д(И)АКЪ МИХАИЛЪ.

Илустрација 14. *Zapis iz crkve u Kolima*

„Ovo je kad se pokriva crkva Kolanska i Stevan Kerić bijaše neimar, pisao đak Mihailo.“⁶⁷

Ovaj zapis ima dosta podudarnosti sa onim u Javoranima, ali nema datum. Zapis se nalazi na daskama ikonostasa, govori o mijenjanju pokrova ove crkve koji se veže uz ime neimara Stevana Kerića. Iako godina pokrivanja nije navedena, na osnovu sličnosti sa zapisom koji su

⁶⁶ Preveo Strahinja Spasojević, maturant Bogoslovije Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči.

⁶⁷ Preveo Strahinja Spasojević, maturant Bogoslovije Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči.

ostavili obnovitelji crkve u Javoranima, a koji je datiran u 1824. godinu, pretpostavlja se da je i popravka krova u crkvi u Kolima izvršena negdje u trećoj deceniji XIX stoljeća.⁶⁸

Poznato je da pokrovi mogu opstati od 100 do 120 godina, nakon čega je bila neophodna zamjena ili popravka, pa bi prema tome ovaj prvobitni krov i sam objekat poticao iz prve polovine XVIII stoljeća. O tome da je obnavljana crkva govori i sam njen krov, odnosno četiri reda šindre, jer je prilikom obnove uvijek stavljana šindra na šindru bez uklanjanja prethodnog sloja što je omogućavalo još bolju zaštitu od kiše i snijega. U prilog toj hipotezi ide i njena pravougaona osnova bez oltarske apside, niski obimni zidovi od daščanih brvana, male dimenzije i arhaičan oblik kuće.⁶⁹ Osnovna krovna konstrukcija, šindra i ostali elementi, uglavnom su isti kao i na dosadašnjim crkvama. Jedini element koji se razlikuje u odnosu na ranije, jeste neobična širina strehe.⁷⁰ Brvna su iz jednog dijela od hrastovog drveta. Na zapadnim uglovima postavljeni su stupci na čep, dok su na istočnim uglovima, brvna povezana na sjek (preklop). Dovratnici su deblji, fino otesani, u donjim djelovima postavljeni na čep, a u vrhovima zašiljeni i tako uklopljeni u nadvratnik, koji je nešto usječen u luk.⁷¹ Vrata su jednokrilna, i na njima je prstenasti zvekir.

Nesvakidašnja je i veoma interesantna ključaonica, mehanizam primitivne brave – mandala i još interesantniji ključ i način rukovanja. Brava nije postavljena na vratima, već u brvnu blizu desnog dovratnika, i djeluje kao jedna prstenasta rupa. S unutrašnje strane postavljena je duža pokretna prevornica, na jednoj nepokretnoj gredici. Prevornica je s nekoliko izbušenih plićih rupa. Dugi ključ na vrhu ima jedan dugačak šiljati labilni dodatak od kovanog i izvijenog gvožđa, u obliku tupoga noža. Prilikom otključavanja, ključ se s dodatkom uvuče kroz ključaonicu i onaj viseći nožasti dio pada u jednu od rupa prevornice, pa se obrtanjem ključa povuče mandal i na taj način se otključava, odnosno zatvara crkva.⁷²

Ova crkva ima veliku vrijednost, jer su rijetki primjeri da se do danas očuvaju originalni detalji, kao što su kovani ekseri i klanfe, brava i ključevi. Kada je riječ o unutrašnjosti crkve, tu se čuvaju carske dveri i ikone Svetog Petra i Pavla koje potiču iz prve polovine XIX stoljeća.

⁶⁸ Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine* (Banja Luka: Glas srpski 2002) 77.

⁶⁹ Građevina je duga 7,20 m, široka 4,25 m, zidovi visoki 1,68 m, visina do sljemena 4,90 m. Ulaz sa zapada je 1,23X 0,68X m. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 158.

⁷⁰ Sa zapada iznosi 1,30 m zbog ulaza, a sa istoka 0,90 m, dok je s bočnih strana 0,75 m. Vidjeti: Ibid

⁷¹ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 160.

⁷² Ibid

Ilustracija 15. Carske dveri, crkva u Kolima

Grčki natpis uz lik apostola Petra na dverima, kao i tekstovi na svicima proroka Davida i Solomona u vrhu dveri, ispisani grčkim alfabetom govore o prisustvu nekog slikara koji je u ove krajeve došao s juga. Njegovo slikarstvo, sa živim bojama i rustičnim izrazom, pripada širokom krugu kasnog ikonopisa XIX vijeka koji se sreće u mnogim seoskim crkvama tog vremena širom Balkana.⁷³

Unutrašnjost crkve sastoji se od tri dijela – priprate s horom, naosa i oltarskog dijela. Oltar čini drveni presto s ukrašenim stupcem.⁷⁴ U srednjem dijelu, na svom mjestu, visi drveno Bogorodično kolo zakačeno na metalne lance. Išarano je geometrijskim narodnim šarama u crvenoj i plavoj boji. Ikonostasna pregrada se sastoji iz pet drvenih stupaca ukrašenih na folkloran način. Ivice su zasječene, šare urezane na glavama stupaca jednostavnih dijagonalnih linija, a ukovi su sa kovanim ekserima dekorativnih, krupnih, okruglih i krstatih glava. Četiri stupca služe kao dovratnici carskim i sjevernim dverima. Ikonostas leži na temeljači, a odozgo je arhitravna greda. Mjesta za ikone ispunjena su daskama, mlađega porijekla. Na dverima su daščani lukovi s odlikama osmanske arhitekture.

⁷³ Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine* (Banja Luka: Glas srpski 2002) 78.

⁷⁴ Dužina oltara iznosi 1,79 m. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 159.

Gvozdene šipke za zavjese izrađene su od kovanog uvijenog gvožđa vrlo dekorativnog izgleda.⁷⁵

Kada je riječ o trenutnoj situaciji, ova crkva nije u dobrom stanju i potrebno je što prije da se preduzmu mjere zaštite. Čini se da je starija crkva zanemarena kada je 1935. godine u neposrednoj blizini izgrađen novi hram. Osnovna konstruktivna građa starije crkve je natrula, krov je oštećen, šindra je dotrajala i sa mnogih mjesta potpuno otpala. Jedina rekonstrukcija bila je 1983. godine, kada je velikim dijelom izmjenjen njen prvobitni izgled. Neophodna je obnova koja će ovu građevinu vratiti u njen izgled prije 1983. godine kako bi na pravi način svjedočila o arhitekturi ovog tipa. Drvena crkva u Kolima predstavlja neprocjenjivo arhitektonsko djelo svoga vremena. Ova graditeljska cjelina, sačinjena od crkve brvnare i groblja, proglašena je nacionalnim spomenikom, odlukom komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

⁷⁵ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 161.

6.5. CRKVA BRVNARA U MALOM BLAŠKU

Ilustracija 16. *Crkva brvnara u Malom Blašku*

Nedaleko od Banja Luke, na području opštine Laktaši, nalazi se naseljeno mjesto Malo Blaško, poznato po drvenoj crkvi posvećenoj Rođenju Sv. Bogorodice (Mala Gospojina). Crkva brvnara smještena je u zapadnom kraju sela, u prirodnom bogatstvu bukove i hrastove šume. Također ni za ovu crkvu brvnaru ne postoje precizni podaci o vremenu gradnje, ali postoje mnogobrojne legende. Jedna od najprisutnijih legendi prenosi da je crkva sagrađena duboko u šumi, pa je sama došla preko noći na sadašnje mjesto. Ova legenda se može protumačiti da je njena izrada pripemana potajno u šumi, te je za neko kratko vrijeme tajno sklopljena, zatim je razgllašena priča kako je ona sama došla na tu lokaciju. Ova misteriozna priča osmišljena je kako bi se omogućio opstanak crkve.

Pravo vrijeme gradnje može se datirati na osnovu neposrednih istorijskih podataka, odnosno prema drvenom kolu - polijejeju, koji je zakačen za konac i visi na središtu crkve. Na njemu je urezan zapis priložnika koji spominje dvije godine, 1761. i 1765., što otvara mogućnost da je crkva postojala u drugoj polovini XVIII stoljeća.

Сїе колау приложи Георгїе Цвѣтѣевичъ изъ Цѣ-
рноваго Вѣрха в церковь Блашксю в храмъ же Р(о)жд-
(ѣст)ва Пр'ѣска)тня Б(о)город(и)ци лета г(о)с(по)-
дна хлѣѣа гл 1761 года, марта 12. Подписъ изда-
дися чр(ѣ)зъ Іоаннѣа Поповича, августа 18 денхъ,
при парохѣ Дамьянѣ Поповичѣ хлѣѣа.

Ilustracija 17. Zapis iz crkve u Malom Blašku

„Ovaj polilej priloži Georgije Cvetojević sa Crnog Vrha u Blašku crkvu Rođenja Presvete Bogorodice, ljeta gospodnjeg 1761. marta 12. Potpis se izdade preko Josifa Popovića, 18. dana avgusta, za vrijeme paroha Damjana Popovića – 1765.“⁷⁶

Crkva ima pravougaonu osnovu.⁷⁷ Visoki krov strmo je izveden, pažljivo zaobljen sa strana, sa izvijenim krilima nadstrešnice, koja je podjednako spuštена sa svih strana da bi zaštitila crkvu od atmosferskih faktora.⁷⁸ Upravo zahvaljujući takvoj nadstrešnici konstrukcija se dobro očuvala do danas.

Ova graditeljska cjelina je zanimljiva po obliku krova, stilska obrada šindre, i arhitektonsko rješenje prostora pokazuje da je graditelj ove crkve bio jako kreativan i dobar majstor. Građevina je skeletnog sklopa, sagrađena od hrastovine. Ispod osnove crkve postavljeno je grubo otesano kamenje na koje su postavljena brvna, tačnije položnice povezane na uglovima kosim preklopom. Na skoro približno jednakom razmaku u osnovna brvna uglavljeni su stupci „na čep“ koji nose vjenčanicu. Uzdužnom sredinom stupaca usječeni su žljebovi uglastog presjeka s obje unutrašnje strane za uvlačenje i užljebljivanje zidnog „nasipa“ – tesanih dasaka.⁷⁹ Vjenčanica je s tjemena stupaca spojena na „čep“. Spolja, između konstruktivnih stupaca uspravno je postavljena „na čep“ po jedna uža i tanja potporna gredica koja služi sprječavanju krivljenja zidova. Na bočnim zidovima nalazi se po jedna kosnica između ugaonih i srednjih stupaca, a na istočnoj oltarskoj strani uglavljene su po dvije, u dijagonalnom položaju. Na zapadnom zidu ih nema, obzirom da je zidna konstrukcija ojačana sa dva stupca dovratnika, tako da nisu potrebne. Kosnice vrše još jednu

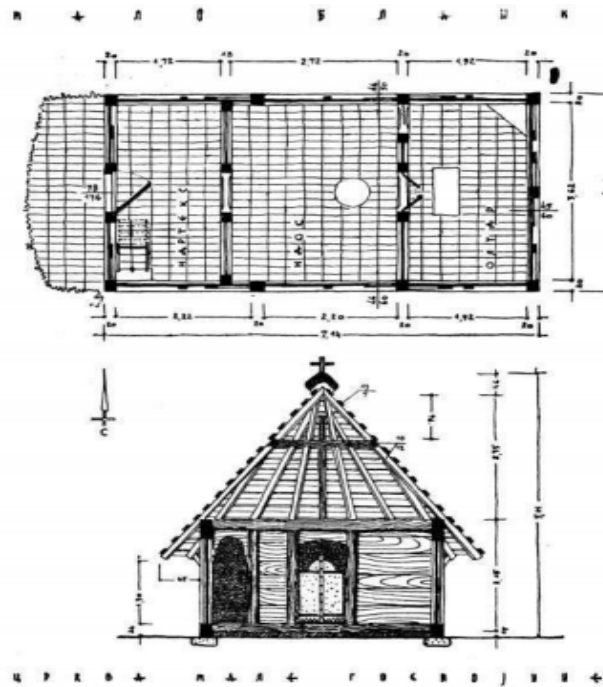
⁷⁶ Preveo Strahinja Spasojević, maturanat Bogoslovije Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči.

⁷⁷ Duga je 7 m, široka 4 m, visina zidova iznosi 1,63, a sa krovom je oko 4,90 m. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 152.

⁷⁸ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 153.

⁷⁹ Ibid, 153.

pomoćnu konstruktivnu funkciju, učvršćuju građevinu da se ne iskrivi. Statički su sasvim pravilno postavljene od vrha ugaonih stupaca do dna srednjih.⁸⁰ Kosnice pored funkcionalnih osobina nose i jednu dekorativnu funkciju.

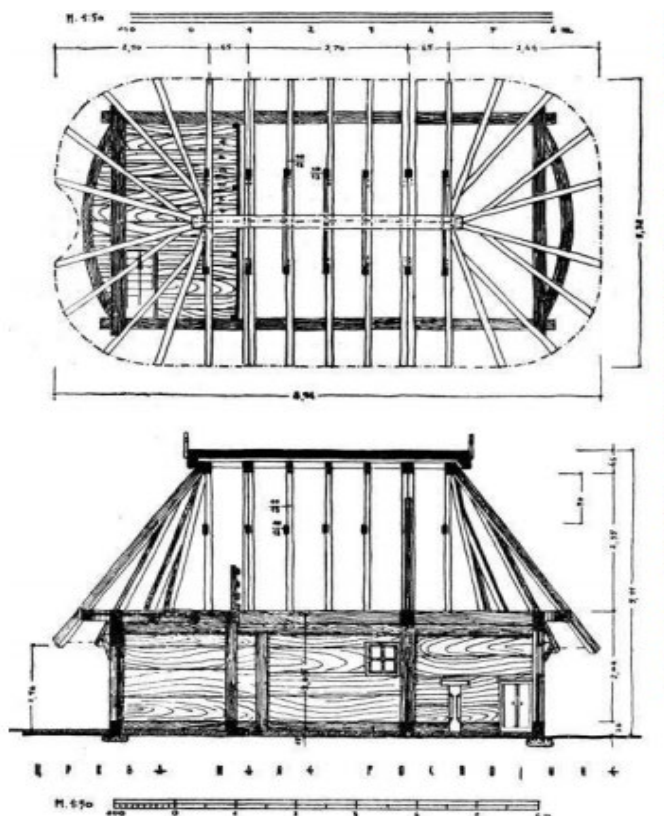

Ilustracija 18. *Nacrt crkve u Malom Blašku*

Krov je građevinski najzanimljiviji. Prije svega kostur krova se sastoji iz više pari rogova, koji su svojim vrhovima spojeni bez sljemenjače. Naime sljemenjača je zamijenjena drukčijim konstruktivnim rješenjem. Na pola metra ispod spoja rogova, po jedna ukovana gredica „panta“, „veznik“ - vezuje čvrsto svaki naspramni par rogova. Jednim pravougaonim zasjekom rogovi leže na ivici vjenčanice i produžuju se svojim krajevima još za čitav metar, obrazujući široku strehu od 65 cm. No veoma značajno i karakteristično je rešenje na ugaonim oblinama krova. Da bi se izbjegao greben, koji je veoma nezgodan za pokrivanje šindrom, upotrebljeni su dvostruki rogovi, zajednički povezani jednom poprečnom gredicom, kao „veznikom“. Dalje uobličavanje izvedeno je pomoću prirožaka. Preko rogova na izvjesnom rastojanju pričvršćene su svuda uokolo baskije, koje još bolje i jače povezuju rogove i konačno čine stabilnom cijelu krovnu konstrukciju. Na uglovima građevine rogovi su poduhvaćeni kratkim podupiračima – „otpornicima“ ili „pajantama“ - koji podupiru rogove, a oslanjaju se na zid.⁸¹

⁸⁰ Ibid

⁸¹ Ibid, 154.

Ilustracija 19. *Nacrt crkve u Malom Blašku*

Preko baskija postavljena je šindra kao krovni pokrivač, koja je od fino obrađenih hrastovih daščica. Pri rubovima daščica usječeni su kanali za odvođenje vode, kako bi što manje dopirala vlaga između sastava šindre. Daščice su naslagane u slojevima jedne preko drugih tako, da sljedeći sloj uvijek pokriva spojeve prethodnog, što pored funkcije ima i dekorativni efekat. Narodna predaja kazuje da je na ovoj crkvi bilo devet slojeva šindre, pa je vremenom trunula, te sada ima svega dva do tri najviše, a na kapavici ostao je samo jedan sloj. Očigledno da je narodno predanje preuveličalo broj slojeva šindre. Po svemu sudeći izgleda da nije bilo više od pet slojeva. Šindra je pričvršćena starinskim kovanim ekserima, s krupnim nepravilnim glavama. Sada ogoljeli ekseri strše iznad šindre, ali se po njihovoj veličini vidi da nisu zakivali nikako devet slojeva. Na kraju krova, nad vratima hrama, ističu se krupni, obezglavljeni ekseri.⁸² Kako navodi Momorović bilo je oko dvadeset i to sa iskovanim slovom S iz pravoslavnog grba. „Šuckori“ (Schutzkorps) su 1914. godine sve ove glave isjekli klješćima. Sljeme je pokriveno „koritom“ – jednim koritasto izdubljenim brvnom, četverouglog presjeka. Korito se ne dubi na jednoj strani brvna, nego sa obje strane ivice. Sadašnje korito, prema navedenom pričanju, je iz prve polovine XIX stoljeća.

⁸² Ibid

Ilustracija 20. Zvonik crkve u Malom Blašku

Unutrašnjost hrama podjeljena je u tri nejednaka dijela – oltar, naos i pritvor.⁸³ U sjeveroistočnom uglu oltara smješten je žrtvenik. Na sredini je sveti presto na jednom, vrlo lijepo dekorisanom drvenom stupu. Primitivna oltarska pregrada je uglavljena krajevima između konstruktivnih stupaca zidova pomoću jedne osnovne i arhitravne grede, ojačana s tri upravne gredice dovratnika carskih i sjevernih dveri. Između stupaca ikonostas je ispunjen užljebljenim daskama.⁸⁴ Rubovi su dekorisani palmetama i uokvireni tordiranim vrpčama, a stubić na sredini je od stilizovanih lotosovih cvjetova. U srednjem djelu hrama je okrugli kameni amvon, a s desne strane grub pjevnički drveni sto. Pritvor i naos odvaja također pregrada od užljebljenih dasaka između četvorougaonih stupčića. U jugozapadnom uglu su kratke drvene stepenice koje vode na hor, koji je s prednje strane ograđen niskom ogradom, a sa zapada, iznad crkvenog ulaza, elipsasto se proširuje, što omogućuje kosina i oblina krova.⁸⁵ Posebnu pažnju zaslužuju carske dveri odnosno kako se u narodu nazivaju „vjerska vrata“ – po predanju donešena su iz Slavonije preko Save još za vrijeme Osmanlija. Dveri su zanatsko djelo s kraja XVIII stoljeća. Na unutrašnjoj strani polijejeja islikani su heruvimi, grubog

⁸³ Oltar dužine 1,40m, srednji dio (naos) 2,70m, i pritvor 1, 70 m. Širina unutrašnjosti iznosi 3,60 m. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 155.

⁸⁴ Ibid

⁸⁵ Ibid

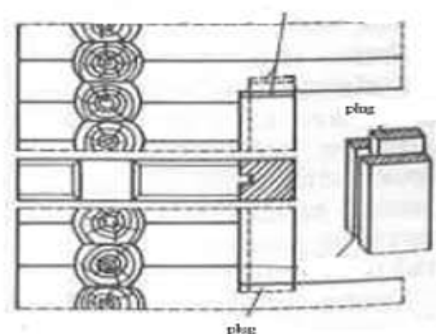
crteža i prostog kolorita, a sa spoljašne strane krinovi i petolisne ružice. Na jednoj dašćici spolja izveden je crnom bojom pomenuti zapis ktitora.⁸⁶ Ova drvena crkva ima samo jedan ulaz, sa zapadne strane. Vrata su pravougaonog oblika, od hrastovog drveta. U crkvi u Malom Blašku je sve izvedeno od drveta – svjećnjaci, krstovi, kandila – sve u duhu narodnog drvodeljstva i rezbarije.

Posljednja sanacija započeta je 1982. godine a završena 1989. godine. Sadašnje stanje crkve je dobro, drvena struktura i spoljašnja brvna zidova su u solidnom stanju, vrijeme na njih nije mnogo uticalo, tako da obnove ni sanacije nije bilo u novije vrijeme.

⁸⁶ Ibid

7. CRKVE MLAĐEG – RAZVIJENIJEG TIPA

Drugi tip crkava brvnara, odnosno mlađi i razvijeniji, odnosi se na crkve iz XIX stoljeća koje su izgradili osaćanski neimari koji su uključili određene elemente islamske arhitekture i dali svoj pečat ovom graditeljstvu.⁸⁷ Crkve druge grupe građene su od masivnog brvna, većih su dimenzija, i dekorativnijih krovova. Zidovi su napravljeni od debala, a u slučajevima da su dimenzije crkve veće i da debla nisu dostizala odgovarajuću dužinu to ne bi predstavljalo problem, jer bi se u sredini perifernih zidova pravio stub u koji se užljebljuju debla tehnikom „na čep”.⁸⁸

Ilustracija 21. *Detalji ukrucenja zidova*

Na ovaj način postizala bi se željena dužina i ujednačenost materijala kao i debljina zida, što je bio još jedan dokaz osaćanskog graditeljstva i funkcionalnih ideja ovih neimara. Crkve ove grupe uvijek su imale poligonalne apside, gdje je izvršeno pričvršćivanje debala na uglovima na kompleksan način s dvostruko kosim preklopom i blago savijenim krajevima. Prozori su većih dimenzija, a dekoracije se mogu naći na lukovima, vratima i okovratnicima. Svod je širi i zakrivljen, i na njemu se često vide odlike islamske arhitekture.⁸⁹ Uglavnom, ove brvnare su većih dimenzija i njima se posebna pažnja poklanjala dekoraciji, korišćenjem motiva iz narodnog stvaralaštva. Kao i stariji tip crkava, i ovaj drugi mlađi ima sličnu podjelu unutrašnjosti crkve, s tim da može biti i bez priprate. Ako je crkva većih dimenzija, tavansku konstrukciju nose drveni stupci. Tavanica je djelimično ravna, djelom zasvedena

⁸⁷ Medžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenim munarama u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Publishing, 1999.)

⁸⁸ Naida Ademović i Azra Kurtović, *Sakralni objekti od drveta u Bosni i Hercegovini*, Građevinski materijali i konstrukcije 3, (Beograd: Society for Materials and Structures Testing of Serbia, 2017.)

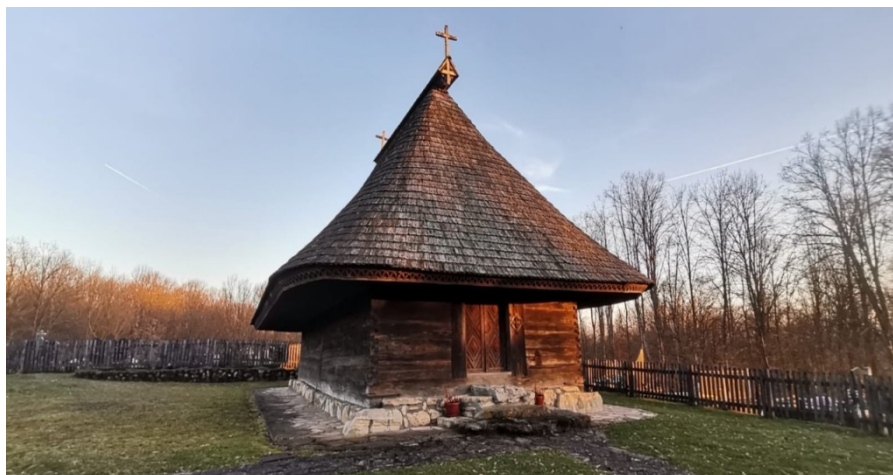
⁸⁹ Medžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenim munarama u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo: Publishing, 1999.)

svodom od šašovaca. Hor je uzdignutiji, a pod je patosan.⁹⁰ U ovaj tip ubrajaju se crkve brvnare u Palačkovcima, Rakelićima i Jeličkoj, kao i crkve brvnare Polimlja, tačnije u Štrbcima, u Vaganu i Bijelom brdu.

NAZIV I LOKACIJA	DATACIJA
Crkva u Palačkovima posvećena Sv. apostolu Petru i Pavlu	1843. godina
Crkva u Rakelićima posvećena Vaznesenju Gospodnjem	1856. godina
Crkva u Jeličkoj posvećena Sv. Nikoli	Prva polovina XIX stoljeća
Crkva u Štrbcima posvećena Sv. Proroku Iliji	1875. godina
Crkva u Vaganu posvećena Blagovijestima	Temelji iz 1672. godine, obnovljena 1878. godine
Crkva na Bijelom Brdu posvećena Prepodobnoj mati Paraskevi	Osvještana 1963. godine

⁹⁰ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 150.

7.1. CRKVA SVETIH APOSTOLA PETRA I PAVLA U PALAČKOVcima

Ilustracija 22. *Crkva brvnara u Palačkovcima*

Na polovini puta između Dervente i Prnjavora nalazi se selo Pačkovci, poznato po drvenoj crkvi posvećenoj svetom Petru i Pavlu. Narodno kazivanje tvrdi da su se prije nje smijenile dvije starije crkve brvnare. Hram u Palačkovcima podigli su Pejo Kljunić, kao glavni majstor i pomoćnici, izvjesni Ratkovci iz derventskog Detlaka.⁹¹ Na zapadnom pročelju hrama, na samom vrhu sjevernog dovratnika urezana je 1843. godina, koja predstavlja godinu izgradnje. Premda je sagrađen u XIX stoljeću, hram nema velike dimenzije, poput one u Marički ili Rakelićima. Ali spada u razvijeni, gotovo savršeni oblik crkava brvnara XIX stoljeća, tipa Jeličke. Po svemu se može reći da je crkva brvnara u Palačkovcima pravo remek djelo ove vrste arhitekture.

Osnova hrama je pravougaona, bez oltarske apside.⁹² Rađena brvna i spojevi preklopa tako su savjesno obrađeni i tehnički savršeno uklopljeni, da cijela građevina, žargonski kazano, izgleda kao „salivena“. Građa je od dobro tesane, zdrave hrastovine. Temeljna debla i jednostavna brvna postavljena su na grubo otesanom kamenju. Brvna su na uglovima

⁹¹ Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine* (Banja Luka: Glas srpski 2002). 86.

⁹² Dužina hrama iznosi 9,70 m, širina 4,80, visina običnih zidova 3,25 m, a visina sljemena preko 7 m. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 150.

povezana na dvostruki preklop. Zidna brvna su uža od temeljača. Pošto je zgrada dosta duga, pribjeglo se postavljanju velikog stupca sa sjeverne strane da bi se kraćim brvnima omogućio nastavak i produženje zida užljebljivanjem. S južne strane u tu svrhu poslužili su dovratnici južnog ulaza.⁹³

Ilustracija 23. *Crkva brvnara u Palačkovcima*

Obična brvna su također povezana na uglovima dvostrukim preklopom. Sa istočne, oltarske strane, zid je od jednostavnih brvana, dok su sa zapada užljebljena u snažne dovratnike. Streha i unutrašnjost hrama zasvedeni su šašovcima.⁹⁴ Krov crkve je vitak, veoma visok i strm, a pri donjem kraju široka streha je izvijena u polje, što daje posebnu ljepotu cijelom objektu. Šindra od širih daščica, pokriva crkvu u 6 - 7 slojeva, koji su lijepo složeni u pravilnim redovima, veoma dekorativnog izgleda. Oko sljemena ide svuda uokolo jedan red širih, kraćih i zašiljenih daščica, kao kakav vijenac, radi pojačavanja dekorativnosti. Na krstatim čelima sljemena, pribijeni su drveni, fino šarani i kitnjasto oblikovani krstovi narodske izrade ovoga kraja. Sada je sljeme okovano plehom, pošto je oštećeno i nešto natrulo. Široko izvijena streha lučno je zasvedena šašovcima od mekog drveta. Čelo strehe opšiveno je svuda uokolo daskom od mekog drveta, a preko nje udaren je ukrasni dio od mrežastih, krupno ažuriranih lukova.⁹⁵ Na oltaru, sa sve tri strane, prosječeni su veći prozori pravougaonog oblika, sa gvozdenim demirima i staklenim oknima. Sa zapadne strane su

⁹³ Momirović, Petar, *Drvene crkve zapadne Bosne*, Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956. 163.

⁹⁴ Momirović, Petar, *Drvene crkve zapadne Bosne*, Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956. Str. 164.

⁹⁵ *Ibid.*, 164.

dvokrilna vrata⁹⁶ uokvirena sa dva snažna, široka dovratnika. U njih je uklopljen lučni masivni nadvratnik. Krila zapadnih vrata su od debele hrastovine pažljive tehničke izrade i smislene dekoracije.⁹⁷ Ukrasni dio izveden je od mekog drveta. Okviri krila ukrašeni su širokom lozicom sa stilizovanim uvojcima talasne linije. Rub luka dekorisan je tordiranom vrpcom i vijencem krinova sa lučno isprepletenim peteljkama. Uokvirena polja ispunjena su obrađenim letvicama, naizmjenično ispupčenim i udubljenim, koje su obojene crvenom, sivom i zelenom bojom, obrazujući rombove i polurombove. U sredini rombova su reljefne rozete vatrenog kola. Daščice su ukovane ekserima, sa dekorativno kovanim glavama. Vrata se zatvaraju s unutrašnje strane velikim mandalom.⁹⁸ Lučni nadvratnik također ima ornamente u plitkom reljefu, dok na vrhu sjevernog dovratnika je urezana 1843.godina to je godina njene izgradnje.⁹⁹

Ilustracija 24. *Crkva brvnara u Palačkovcima*

Na sredini istog direka, u jednom izokrenutom kvadratu, prikovan je drveni krst u narodnom rezu. Narod ga cjeliva pri ulasku, odnosno pri izlasku iz crkve. Oko sredine sjevernog dovratnika, neko je plitko urezao crtež nekog drugog hrama s kupolom i dva tornja.¹⁰⁰

⁹⁶ Dimenzije vrata 1,80X1,05. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 162.

⁹⁷ Krila zapadnih vrata veličine 1,92 X0,60 m. Vidjeti: Ibid

⁹⁸ Ibid, 164.

⁹⁹ Ibid, 164.

¹⁰⁰ Ibid

Južna jednokrnlina ulazna vrata imaju vrlo široke dovratnike i ubačeni puni nadvratnik na luk.¹⁰¹ Dekoracije su slične kao na dvokrlnim vratima. Okvir je ornamentiran vijugavom lozicom i talasnim uvojcima, a polje je ispunjeno krupnim, obrađenim letvicama, u obliku velikih upisanih rombova. U sredini je rozeta cvijetnog motiva. Sve je to ukovano dekorativnim ekserima. U uglovima nadvratnika plitko su urezane rozete od vijenaca petlji, sz dva Solomonova slova i kriškastim manjim plastičnim pupcima.¹⁰²

Što se tiče unutrašnje podjele ista je kao i kod ostalih crkava, ali po načinu obrade i zasvedenoj tavanici, drvena crkva u Palačkovcima razlikuje se od prethodno spomenutih crkava. Možemo reći da je unikatna, jer se posebno ističe po bogatstvu raskošnih dekorativnih elemenata.

Oltar je pravougaon. Sa strane, nad žrtvenikom i đakonikom, pokriven je ravnom tavanicom, a većim djelom nad preostalom zasveden je kupastim četvorostranim svodom od šašovaca. Na sredini, u tjemenu svoda je kvadratna ploča, ukrašena vatrenim kolom. Žrtvenik, u lijevom uglu, sastoji se iz jednog ormarića, koji služi kao postolje, ukrašen letvama i linijskim šarama. Đakonik je odvojen jednom pregradom. Sveti presto je na jednom stubu sa drvenom pločom, bez ikakvih ukrasa. Carski luk je masivan, leži na konzolama. Praznine između stupaca i ikonastasa ispunjene su daskama. Carske dveri su uokvirene tordiranom vrpcom, vijencima palmeta i stilizovanih spirala. Slikarski radovi na njima su jasnih, grubih boja, nevještog crteža, likovi naglašeni očiju i jako su slični zidnim slikama manastira Gomionice, iz sedme decenije XIX stoljeća, te su ih vjerovatno radili isti majstori.¹⁰³

Na osnovu restauracije koja je vršena nedavno u brvnari u Palačkovcima, otkriveno je na carskim dverima da su slikana polja imala ikonopis istih odlika kao i ikona apostola Petra i Pavla u kolima, također sa prorocima koji drže svitke s tekstovima ispisanim na grčkom, dok su natpisi uz Bogorodicu i arhanđela na donjim poljima istih dveri srpski.¹⁰⁴

¹⁰¹ Dimenzije vrata: otvor 1,16X0,66 m, veličina 1,28X0,70 m, debljina 7,5 cm. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 164.

¹⁰² Ibid

¹⁰³ Ibid

¹⁰⁴ Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine* (Banja Luka: Glas srpski 2002). 82.

Ilustracija 25. Ikonostas i Carske dveri u crkvi brvnari u Palačkovcima

Prestolne ikone su djelo daleko boljeg ikonopisca, ukusnije su rađene, boljih boja i ljepšeg crteža. Boje su življe, ali nisu grube. Osnova je tamnoplava, dole crvena, draperije su zelene, plave, ljubičaste, modelovane crvenom i zlatnom bojom u širokim šrafama i zamašnim potezima.¹⁰⁵ Na desnoj prestolnoj ikoni prikazan je Hristos i hramovni patroni apostoli Petar i Pavle. Pri dnu je zapis:

Свѣ икона принесеца (принесеца) въ храмъ свѣтаго апостолоу
Петра и Павла и вистъ нима настоятелез господинъ іерей
протопопъ Максимъ Опачинъ и прочии господинъ Михаилъ Ко-
сличиъ, отчество свѣ Князь Поля (лѣта г. 1849 (?))

Ilustracija 26. Zapis iz crkve u Palačkovcima

„Ova ikona prinесе se u hram Svetih apostola Petra i Pavla i nastojatelj njemu bi gospodin jerej protopop Maksim opa... i gospodin Mihailo Kosličič, otadžbina njegova Kijaš Polje... (Ljeta gospodnjeg 1849. (?))“¹⁰⁶

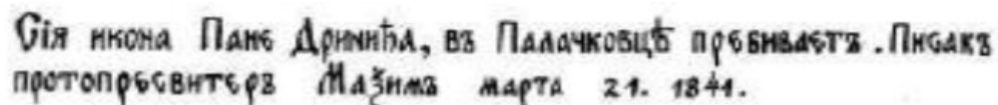
¹⁰⁵ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 165.

¹⁰⁶ Preveo Strahinja Spasojević, maturant Bogoslovije Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči.

Ikonu Bogorodice načinio je isti slikar. Naslikana u dopojasnoj u plavoj haljini i ljubičastom maforiju, a sa strane se nalaze dva jevanđelista, Marko i Luka. Njenu zlatnu krunu podržavaju dva leteća anđela. Mali Hristis drži rastvoreno jevanđelje i desnom rukom blagosilja. Jevanđelisti su u plavim haljinama, Marko u braon ogrtaču, a Luka u crvenom. Analiza pokazuje da su ikone vješto tehnički i slikarski izvedene, samo što je na površinu izbila smola. Na vrhu ikonostasa izrezane su dosta dobro aždaje, s većim raspećem i ikonama Bogorodice i Sv. Jovana Bogoslova.¹⁰⁷

Srednji dio hrama slično je zasveden kao i oltar. Svod od šašovaca djelimično od obimnih zidova tavanica ide ravno,¹⁰⁸ a sredinom broda prelazi u svod, koji je s četiri strane zasveden zaobljenim površinama. Kakva je konstrukcija svoda, ne može se vidjeti, jer nema ulaza na tavan.¹⁰⁹ U srednjem dijelu hrama je drvena pjevnica i široki vladičanski presto. Pritvor je odvojen od naosa pregradom na lijepim hrastovim stupcima, ukrašenih postolja i s gornjim dijelovima kao nekom vrstom kapitela. Stupci su međusobno povezani tročlanim lukovima od masivne hrastovine. Pregrada pritvora ima nisku ogradu do koljena, od šašovaca i arhitravne grede. Hor je dosta visok. Ima nisku pregradu i mušepke (gitere), te je vrlo mračan. U sjeverozapadnom uglu su ulazne stepenice.¹¹⁰

Crkva je patosana rombičastom ciglom. Na crkvenim ikonama, knjigama i zidovima ima nešto zapisa, važnih za istorijat crkve i parohije.¹¹¹ Na poledini Bogorodičnog tripiha nalazi se tekst:

Ilustracija 27. Zapis iz crkve u Palačkovcima

„Ova ikona Pane Drinića, prebiva u Palačkovcima. Pisao protoprizviter Maksim 21. marta 1841.“¹¹²

¹⁰⁷ Ibid, 164.

¹⁰⁸ Visok je preko 5 m. Vidjeti: Ibid, 165.

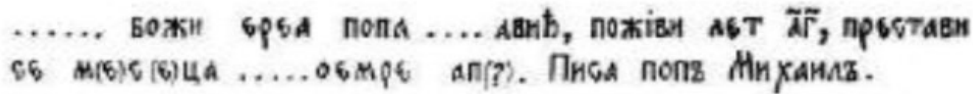
¹⁰⁹ Ibid

¹¹⁰ Ibid

¹¹¹ Ibid

¹¹² Preveo Strahinja Spasojević, maturant Bogoslovije Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči.

Uz samu crkvu se čuva jedan kameni nadgrobni krst, od krečnjaka, ukrašen krstovima u kružnim zrakastim rozetama. Na njemu se nalazi sitnim slovima uklesan natpis:

..... БОЖИИ СРБА ПОПА АВМБ, ПОЖИВИ АСТ АГ, ПРЕСТАВИ
СБ М(С)С(С)ЦА ОЕМРЕ АП(7). ПИСА ПОПЪ МИХАИЛЪ.

Ilustracija 28. Zapis iz crkve u Palačkovcima

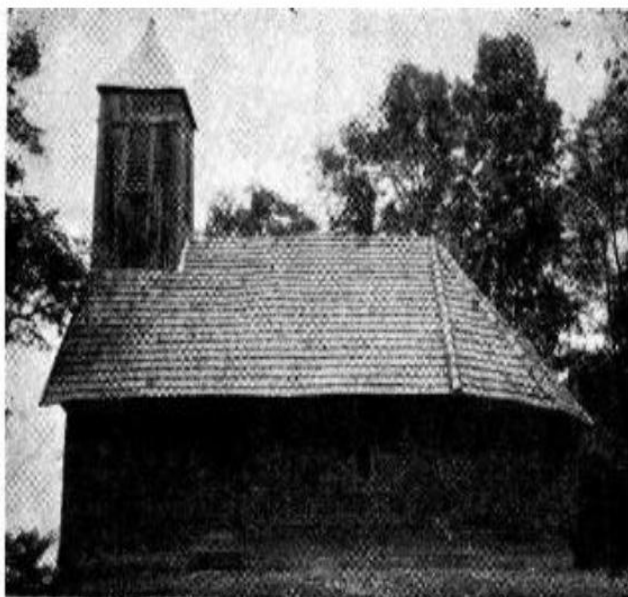
„... Božiji jerej pop ... , koji poživi 13 godina... predstavi se (umro) mjeseca oemre ap(7). Pisao pop Mihailo.“¹¹³

Crkva u Palačkovcima je bila u lošem stanju duži niz godina. Dok nije došlo do sanacije oko 2000. godine, kako nam prenosi sveštenik crkve Gojković Mićo.¹¹⁴ Tom prilikom je promijenjena glavna krovna greda, i zamijenjen je krov od šindre. Crkva je cijela rastavljena i uklonjena kako bi se njeni temelji nanovo izbetonirali, te kako bi se izradili ležajevi za temeljnu gredu. Zvonik je obnavljan, pri čemu je izmijenjena većina konstrukivnih elemenata. Također sveštenik Gojković prenosi da mještani sela Palačkovci njeguju tradiciju, jako su posvećeni ovoj crkvi i najviše se kod ove svetinje okupljaju u vrijeme velikih praznika.

¹¹³ Preveo Strahinja Spasojević, maturant Bogoslovije Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči.

¹¹⁴ Kazivao Mićo Gojkovic, Prnjavor, zapisala Anđela Đukić, 2021.

7.2. CRKVA BRVNARA U RAKELIĆIMA

Ilustracija 29. Crkva brvnara u Rakelićima

Nedaleko od Prijedora u selu Rakelić nalazi se crkva brvnara posvećena vaznesenju Hristovom. Prema predanju prije podizanja crkve, na ovom lokalitetu dugo vremena se služilo pod čadorom. Da bi se prvenstveno podigla crkva od plotu, a kasnije i prava crkva brvnara 1856. godine.

Gradnja je počela ranije, po jednim prije 4, po drugima prije 8 - 12 godina. Izrađen je samo „osjek“, odnosno obični zidovi do krova, pa je rad obustavljen. Lokalne osmanske vlasti su tražile carsko odobrenje – ferman, odnosno dozvolu za podizanje hrama. Građevina je ostala više godina nepokrivena, dok nije izdejtstovan ferman.¹¹⁵ Po njega su u Carigrad poslani Obrad Rokvić i Nikola Janjić, a kako predanja govore oni su čak dva mjeseca putovali pješke, a kad su dozvolu donijeli, odobrio je Husein-beg Kapetanović iz Prijedora pokrivanje crkve. Neimari iz Prijedora, Mirko Čanak i njegovi pomoćni majstori, završili su gradnju crkve.

Na srednjim brvnima, lijevo od zapadnog ulaza u crkvu, duboko je urezana godina 1856. i inicijali neimara M i Ч. Pošto je mlađi datum, narodno pričanje je uglavnom tačno. Ova ista dunderska družina sa Mirkom Čankom na čelu gradila je i brvnaru u Jeličkoj 1841.

¹¹⁵ Ibid

godine.¹¹⁶ Obzirom da su isti graditelji i približno isto vrijeme postanka crkava, građevina ima sve odlike razvijenijeg tipa brvnare iz Jeličke, samo je tokom vremena doživjela mnoge izmjene. Sada je crkva izdignuta na temelj od lomljenog kamena, za pola metra visine. Crkva se pruža u dužinu preko 14 m, u širinu ide 8,70 m, zidovi brvana su visoki 3,25 m, a visina građevine iznosi 7,50 m. Osnovna su brvna veoma debela, kao na mlađim hramovima u Busnovima i Maričkoj. Osnova je pravougaona, s petostranom apsidom. Na zapadnim uglovima zidna brvna spojena su na običan preklon, a kod apside, koja se nastavlja na obimne zidove, vezana su na kosi preklon, s otesanim krajevima i dotjeranim ivicama na svakoj strani kao kod Jeličke. Krov je sada pod crijepom na dvije vode, a apsidalni dio pokriven polupiramidom sa pet strana. Streha je bila duboko spuštена sa strane. Nekada je bila pokrivena šindrom, pa je drveni pokrivač skinut prije Prvog svjetskog rata. Na taj način, potpuno je izmijenjena krovna konstrukcija, koja je, bez sumnje, bila sličnog sklopa kao kod Jeličke brvnare i ostalih građevina ove vrste.¹¹⁷ Na sjevernoj strani uspravnim stupcem prekinut je zid zbog užljebljavanja brvana i produžetka zida, a na južnoj strani tu ulogu preuzimaju dovratnici. Brvna su prikovana međusobno velikim kovanim ekserima.¹¹⁸ Ovakav je slučaj kod svih brvnara ovoga tipa, pa i kod Jeličke, prvenstveno zbog njihove veličine i većeg opterećenja materijala.

Prvobitni izgled fasade narušen je dodavanjem velikih stupaca za zvonik iz 1894. godine.¹¹⁹ Za vrijeme Drugog svjetskog rata artiljerija je probila zvonik. Skelet mu je grednog sklopa, a zidovi od prostih dasaka, te je u svakom slučaju narušio prvobitni izgled građevine i čini nepotrebno opterećenje za nju.

Sa zapada su dvokrilna hrastova vrata na luk. Ukrašena su trouglovima od mekog drveta, koji u spoju obrazuju kvadrate. Sa južne strane postoje manja jednokrilna vrata, od istog materijala i sličnog ukrasa, s finim lukom i vrlo zanimljivom dvostrukom bravom i šipom za zatvaranje s unutrašnje strane. Prozori su, nešto mlađi, na polukružni luk. Iako su noviji, svojim oblikom i dimenzijama ne odudaraju mnogo od građevine, niti kvare njen izgled.¹²⁰

¹¹⁶ Ibid

¹¹⁷ Ibid

¹¹⁸ Ibid

¹¹⁹ Zvonik je bio 16 m visok, zatim je 1912. godine smanjen na 9 m. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 165.

¹²⁰ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 166.

Ilustracija 30. Crkva u Rakelićima, rezbarena vrata

Unutrašnjost crkve dijeli se na oltar i središnji dio. Oltar ima apsidu, koja je i s unutrašnje strane poligonalna. Stara oltarska pregrada po svoj prilici je prvobitna. Ima tri otvora, tj. dveri. Osnovna greda i dovratnici su povezani na žljeb. Otvor carskih dveri je na polukružni pravilan luk, stupci su ukrašeni ornamentom u vidu štapa oko koga se vije zmijasti meandr. Iznad dveri udubljeno su izrezani lijepi krstovi. Dovratnike srednjih dveri pokrivaju ukrasni motivi lukova, koji prolaze jedan preko drugog. Nadvratnici su u obliku luka inspirisanog islamsko-osmanskom arhitekturom. Srednji dio ikonostasa ispunjen je prestonim ikonama iste izrade i boja kao ikone u manastiru Gomionici, odnosno slične primjerku iz crkve u Busnovima iz 70-tih godina prošlog stoljeća. Gornji dio ikonostasa je od šašovaca.¹²¹

Za crkvu u Rakelićima posebno je zanimljivo unutrašnje rješenje, odnosno središnji dio i drveni svod crkve. Četiri stupca daju naosu trobrodan izgled, a u isto vrijeme nose konstrukciju ravne tavanice i zasvedenog dijela srednjeg broda. Ova pojava rijetka je u graditeljstvu kod brvnara, jer dosada navedeni objekti nemaju ovakvih oblika ni rješenja. U suštini to je ipak prošireno rješenje svodne konstrukcije kao u Jeličkoj – svod nose dva uzdužna i jednolika brvna, koja leže na obimnom zapadnom zidu i na po jednoj apsidnoj strani. Brvna svoda poduprta su nizom horizontalnih stupaca, koji vrše funkciju konzola. Ukovani su u završetak obimnog zida i pritisnuti vjenčanicom i težinom krova. Na tom osloncu je i iskonstruisan skelet svoda pomoću lučnih obruča u ritmičkom rasporedu.¹²²

¹²¹ Ibid, 166.

¹²² Petar Momirović, *Dve drvene crkve u bosanskoj krajini*, Naše starine I, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 1953.) 159-160.

U Rakelićima uzdužna brvna krajevima počivaju na obimnom zapadnom zidu pod vjenčanicom i na zidovima apsida, a njihovu veliku dužinu ili nastavke podupiru i nose stupci hrama, zbog velikog raspona. Glavne poprečne grede polaze sa bočnih zidova i preklonom se povezuju sa uzdužnim, na tjemenu stupova. Niz poprečnih greda vrše istu ulogu podupirača i pomoćnih nosača osnovne konstrukcije.¹²³ Dio svodne konstrukcije, riješen je na sličan način kao kod Jeličke. Stupci su visine od 3 m. Dekorativno su obrađeni. Počivaju na ukopanim kamenim osnovama. Donji dijelovi, u visini oko 60 cm, su četvorougaoanog presjeka i po ivici ornamentisani eliptičkim prepletenim lukovima. Stabla su sa zarubljenim ivicama, a gornji poduži dijelovi opet četvorougaoanog presjeka, sa sličnim ornamentima kao na donjem dijelu. Na taj način stupci bi imali kao neku primitivnu stopu i neku vrstu izduženih kapitela.¹²⁴ Nad oltarom je djelimično ravna tavanica sa strane, a središnji dio zasveden je trostranom polukriškastom kalotom. Srednji dio naosa zasveden je poluobličastim svodom, a sporedni brodovi i zapadni travej su pod ravnom tavanicom. Svod i cijela unutrašnjost crkve su omalterisani i okrečeni 1895. godine. Nad zapadnim dijelom naosa je prividni hor sa stepenicama i prednjom ogradom, koji je služio kao tavan.¹²⁵

Današnji prozori na crkvi nisu iz vremena gradnje crkve, već su iz neke mlađe obnove.¹²⁶ Također krov je obnovljen i nije u svom prvobitnom stanju od šindre, sada je tu crijep. U ovoj crkvi brvnari nisu sačuvane starine, ili nema materijalnih dokaza o istim. Jedan od razloga su narodnooslobodilačke borbe u Drugom svjetkom ratu kada je crkva bila zapaljena, i tom prilikom izgorio je južni dio ikonostasa i desno krilo carskih dveri. A posljednji rat također je u velikoj mjeri uticao na propadanje crkve, od eksplozija granata u neposrednoj blizini drvena konstrukcija se razdrmala i napukla na više mjesta. Omalterisani zidovi su ispucali. Ovoj crkvi potrebna je restauracija, kako bi se vratio raniji izgled koji je narušen dodavanjem zvonika i malterisanjem zidova. Hram u Rakelićima predstavlja jedan od izuzetnih primjera drvenih objekata na našim prostorima.

¹²³ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 167.

¹²⁴ Ibid, 167.

¹²⁵ Ibid, 167.

¹²⁶ Mlađan Cunjak, *Istorija timara i crkve brvnare u Jeličkoj, Rakelićima, Maričkoj, Busnovima i Omarskoj*, (Banja Luka: Eparhijski upravni odbor Eparhije banjalučke, 2009.) 71.

Ilustracija 31. *Crkva brvnara u Rakelićima*

7.3. CRKVA BRVNARA U JELIĆKOJ

Ilustracija 32. *Crkva brvnara u Jelićkoj*

Drveni objekti, a posebno drvene crkve predstavljaju veliku skupinu objekata graditeljskog naslijeđa Bosne i Hercegovine. Noseći u sebi daleke slavenske tragove, crkve u Bosni su pune inventivnosti i prilagođene su prirodnim uvjetima i potrebama života.¹²⁷ Ovom bogatom naslijeđu pripada crkva brvnara posvećena prenosu moštiju Sv. Nikole koja se nalazi na području Prijedora, u oblasti zvanj Timar, tačnije u selu Jelićka udaljenom oko trideset kilometara od Banja Luke.

Kada je riječ o postanku i podizanje ove drvene crkve saznaje se dosta iz narodnog predanja. Kako navodi Petar Momirović u svom radu „Dve drvene crkve u bosanskoj krajini“ predanje prenosi da je nekada prije sadašnje crkve bila manja i to na lijevoj obali Gomionice, ispod kuće Nikole Turšića, na mjestu Kućiština. Crkva je ličila na običnu kuću, nešto slično građevini u Malom Blašku. Legenda o postanku crkve u Jelićkoj dovodi se u vezu sa knezom Timara, Radišom. Kod njega je služilo neko „zalutalo Ture“. Poslije nekog vremena naišla je osmanska vojska kroz selo i od kneza su odveli slugu. Sluga je izučavao škole u Carugradu i postade paša. U želji da se oduži knezu Radiši koji je brinuo ranije o

¹²⁷Dobroslav St. Pavlović, *Crkve brvnare u Srbiji*, (Beograd: doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, 1962.) 91.

njemu odluči da mu dozvoli da sagradi umjesto male crkve koja je bila nalik kućici, veću novu crkvu na sadašnjoj lokaciji. Narod je ovu crkvu nazvao Radičina crkva.¹²⁸ Slava hrama je Prenošnje moštiju sv. Nikole (Mladi sv. Nikola) 22. maja.

Ova drvena crkva nije zadržala prvobitni izgled, kakav je bio kad je tek sagrađena, oko 1890.-1895. godine. Crkva je izdignuta na kamenim temeljima, iznutra su omalterisana brvna i svod, na oltaru i naosu prosječeni su veliki prozori, a spolja je dodat zaseban zvonik koji je grube izrade.¹²⁹ To nije u velikoj mjeri izmijenilo karakter građevine, osim prosijecanja otvora radi osvjetljenja koji nisu doprinijeli u estetskom smislu, ali je crkva izgubila na svojoj jedinstvenosti i ljepoti, kakvom odišu ovakve drvene građevine.¹³⁰

Osnova jeličke crkve je izduženiji pravougaonik s poligonalnom, petostranom oltarskom apsidom, dakle u obliku lađe.¹³¹ Strmi krov je visoko izdignut na sljeme, sa lijepo zaobljenim uglovima, pokriven sitnom šindrom. Pri vjenčanici se izvija i obrazuje široku nadstrešnicu. Cijeli je hram građen od čvrste hrastovine, izuzev dodanog kamenog temelja.¹³²

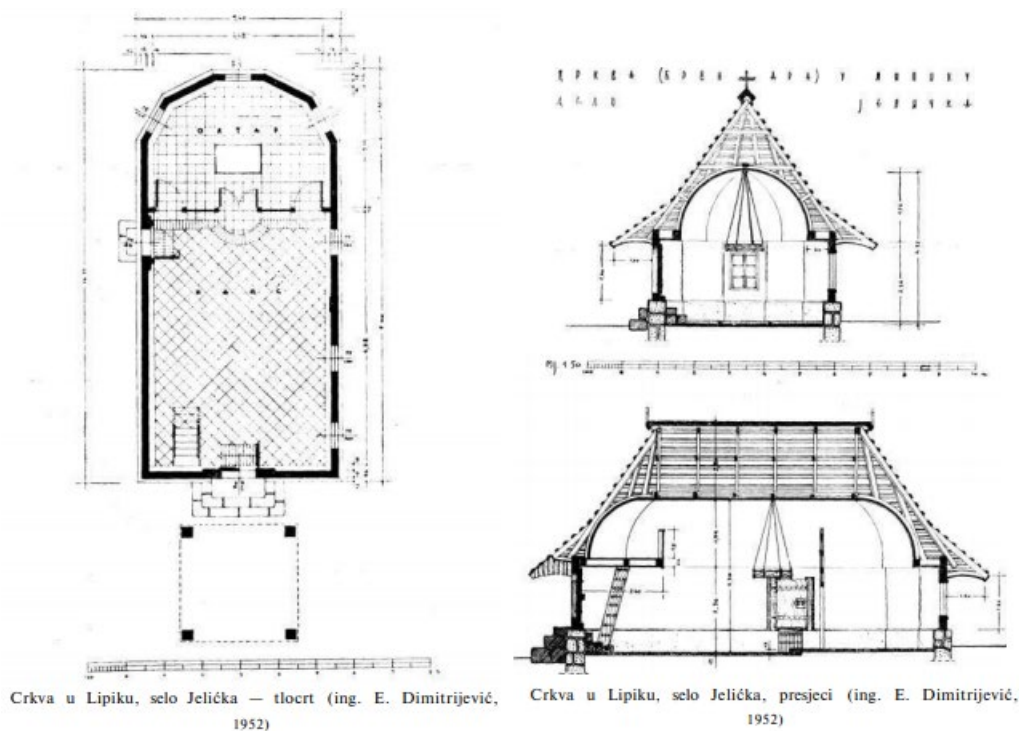
¹²⁸ Vladimir Đukanović, *Crkve brvnare u Republici Srpskoj, legende ili istine, I*, (Baja Luka: JU Muzej Republike Srpske, 2020.) 42

¹²⁹ Petar Momirović, *Dve drvene crkve u bosanskoj krajiini*, Naše starine I, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 1953.) 158.

¹³⁰ Ibid, 159.

¹³¹ Dužina pravougaonika spolja iznosi 9 m, dužine apside 1,85 m, a širina crkve 5,40 m. Zbog blagog nagiba zemljišta visina zidanog sokla je nejednaka, kreće se od 0,45 m, na istočnoj strani pa do 0,90 m na zapadnoj. Visina drvenih zidova sa vjenčanicom iznosi 2 m. Visina cijele crkve sa ozidanom osnovom do vrha sljemena je oko 7,30 m. Vidjeti: Petar Momirović, *Dve drvene crkve u bosanskoj krajiini*, Naše starine I, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 1953.) 159.

¹³² Ibid, 159.

Ilustracija 33. *Tlocrt i presjek crkve u Jeličkoj*

Crkva je izgrađena od glatko tesanih brvana od hrastovog drveta. Temeljna brvna podvale (podlošnice) nekada su ležale na zemlji sve do intervencije koja se desila od 1890. do 1895. godine, kada je, između ostalog, crkvi dozidan i kameni sokl.¹³³ Ostala brvna su horizontalno poredana jedno na drugo, sve do vjenčanice.¹³⁴

Na kutovima sa zapadne strane, uzdužna brvna bočnih zidova i poprečna brvna zapadnog fasadnog zida povezana su dvostrukim pravim preklopom. Kod gradnje bočnih zidova, zbog nemogućnosti pronalaženja debla dužine 9 m sa konstantnom debljinom, na kraju balvana, na udaljenosti od oko 6 m, usječeni su slijepi ćertovi, što je ponovljeno i na kraćim brvnima. Ćertovi su međusobno spojeni, a preko njih je udarena željezna klamfa. Na taj način su dobijena brvna željene dužine i debljine. Šupljina nastala na ovaj način ispunjena je s vanjske i unutrašnje strane hrastovim daskama koje prividno obrazuju stupac.¹³⁵ Ovaj način nastavljanja brvana, isprva djeluje veoma komplikovan i nepotreban, jer čini se da bi jednostavnije bilo postavljanje stupca i užljebljivanje brvana. Ali graditelj koji je iskusni majstor je u ovom slučaju to namjerno izbjegao, jer bi takav način doveo do slabljenja

¹³³ Visina temeljnog brvna iznosi 0,37 cm. Vidjeti: Ibid

¹³⁴ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2561 (Pristupljeno: 15.10.2020, 16:36)

¹³⁵ *Ibid.* (Pristupljeno: 15.10.2020, 16:37)

konstrukcije objekta (plitki žlijeb doveo bi u pitanje sigurnost horizontalnog debla, dok bi duboki žlijeb oslabio vertikalni stupac). Tako da je ovi drugačijim rješenjem postignuta čvršća veza. To je rješenje primijenjeno samo kod južnog zida. Na sjevernoj strani nije bilo potrebe za tim, tu su pomogli široki i jaki stupci dovratnika sjevernog ulaza s kojima su brvna povezana na žljeb.

Da bi se dobio poligonalni oblik apside, a ipak postigla potrebna čvrstina i povezanost građe, pribjeglo se rješenju s dvostrukim kosim preklopom i kosim zasijecanjem preteklih krajeva brvana, te je tako dotjerana ivica na prelomima poligona. Kose linije veza na uglovima apside daju živost i ljepotu ovome djelu građevine.¹³⁶ Radi veće čvrstoće brvna su na sredini ili drugim mjestima i na vezama prikovana jakim gvozdanim klinovima.¹³⁷

Konstrukcija krova je slična kao kod blaške crkve. Kostur s rogovima, bez sljemenjače, samo su rogovi povezani dvostrukim stegama – „pantama“. Zaobljeni dio krova ima potpuno kupasti oblik. Iskonstruisan je pomoću prirožaka, bez podvostručavanja ugaonih rogova. Nadstrešnica je izvijena dodavanjem spoljnih prirožaka. Ne zna se da li su puni ili poduprti pajantama. Podstrešnica je zasvedena šašovcima od mekog drveta na cjeloj dužini, a čelo podstrešnice opšiveno je također daščicama mekog drveta, s vijencem izrezanih polukrugova na donjoj strani. Preko rogova dolaze baskije i po njima lijepo izrezano, tanko i sitno hrastovo „iverje“ (šindra) u više slojeva, po narodnom pričanju devet, ili čak i jedanaest. Šindra je pričvršćena velikom količinom kovanih eksera, kvadratnog preseka i nepravilne glave, te nikada nije mijenjana otkad je crkva sagrađena.¹³⁸ Prema narodnom predanju mijenjano je korito na sljemenu tri puta.

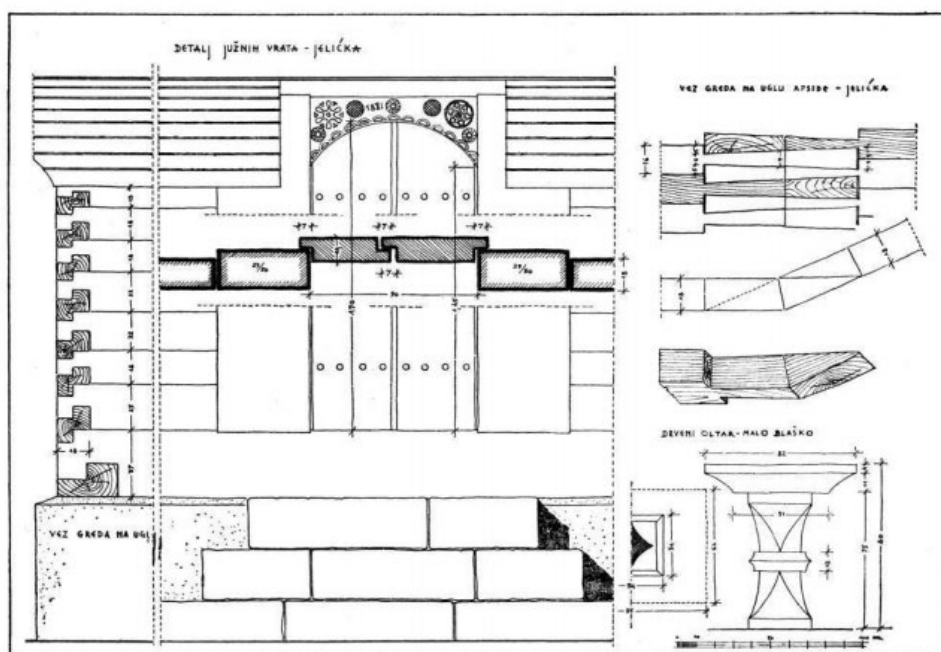
Po načinu konstrukcije svoda hrama može se naslutiti da je graditelj bio vješt i inovativan i u svome poslu virtuozan. Osnovna brvna svoda, pravougaonog presjeka, ne leže na bočnim zidovima nego su odmaknuta od vjenčanice u slobodnom prostoru unutrašnjosti hrama, oslanjajući se krajevima na zapadni zid i na prve strane oltarskog poligona. Brvna su poduhvaćena nizom kratkih gredica (trupaca) na preklop, kao kakvim konzolama, koje su preklapljene i svakako ukovane na završnim brvnima bočnih zidova crkve. Odozdo su pritisnute vjenčanicom i težinom krova, te je stabilnost gredica i stabilnost brvana svoda

¹³⁶ Petar Momirović, *Dve drvene crkve u bosanskoj krajini*, Naše starine I, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 1953.). 159.

¹³⁷ Sva su zidna brvna ujednačene debljine 0,17 m, pravougaonog presjeka, samo su nejednake visine. Temeljne grede su visoke 0,37 m, dok se visina ostalih kreće od 0,25 pa do 0,13, čak i 0,08 m do vjenčanice. Vidjeti: Ibid

¹³⁸ Ibid

potpuna. U brvnu svoda učvršćena su polukružna rebra na potrebnom razmaku. Bočno su rebra prihvaćena za rogove, a tjemena su im povezana na dužini svoda gredom. S unutrašnje strane na rebra su prikovani šašovci, te je dobijen poluobljučasti svod cijelom dužinom crkve i oltarska polukalota.¹³⁹ Unutrašnjost crkve je omalterisana i popatosana je ciglom. Hram je podjeljen u dva dijela – oltar i naos. Kameni Sveti presto je na jednom kamenom stubu od mekog krečnjaka, obrađen i profiliran slično prestonom stubu u Malom Blašku. Ikonostas je postavljen dijelom u naosu hrama. Podignut je devedesetih godina, prilikom opravke crkve.¹⁴⁰ Postoje troje dveri. Na zapadnom dijelu podignut je hor prilikom obnavljanja crkve, do kojeg vode uske i strme stepenice.

Detalji sa crkve u Jelički i Malom Blaškom (ing. E. Dimitrijević, 1952)

Ilustracija 34. Detalji crkve u Jeličkoj i Malom Blašku

U pogledu otvora crkva ima dvojna vrata – glavna sa zapada, te sporedna sa sjeverne strane. Zapadna su između dva široka stupca dovratnika, koji su u isto vrijeme i konstruktivni elementi građevine za utvrđivanje brvana zapadnog zida. Poviše ulaza usječen je svod nadstrešnice. Nadvratnik je dekorativnog karaktera i obrade, lučnog oblika, ukrašen po rubu

¹³⁹ Svod je visok 4,30 m. od poda, a raspon mu je 3,25 m. Vidjeti: Petar Momirović, *Dve drvene crkve u bosanskoj krajiini*, Naše starine I, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 1953.) 160.

¹⁴⁰ Ibid

luka vijencem izrezanih polukrugova, a ostalo polje ispunjeno je sa tri pupčaste rozete, jednom paočastom, jednom s upisanim Solomonovim slovom i dvjema manjim s dijagonalnim rešetkastim urezima.¹⁴¹ Na tom mjestu urezana je i godina kada je crkva podignuta.

Na prerezima podstrešnice šupljine su zatvorene daskama od mekog drveta na kojima je također izrađena po jedna rozeta. Vrata su dvokrilna, masivna i pravougaonog oblika. Svako krilo je iz jednog komada drveta. Na poleđini pri vrhu i dnu užlebljeni su kušaci – tanje gredice radi postavljanja baglama. Baglame su gvozdene, dvostruko savijene, obrazuju prsten; uglavljene su u kušake, odnosno dovratnike i svojim dvostrukim krajevima povrnute su na unutrašnjim stranama. Spolja su kušaci prikovani redom glavatih eksera, više dekorativno. Krila pri zatvaranju prelaze pragove vrata i s unutrašnje strane utvrđuju se poprečnim mandalom ili prevorom. Ulazi se na tri kamene stepenice, a u crkvu se spušta niz dvije. Sjeverna vrata su jednokrilna, prostija i manja, te imaju prosti lučni nadvratnik. Zatvaraju se starinskom bravom i velikim ključem. Ulaz ima jedan kameni basamak.¹⁴²

¹⁴¹ Ibid, 161.

¹⁴² Ibid.

8. CRKVE BRVNARE U POLIMLJU

Kulturno naslijeđe Polimlja je tek u skorijoj prošlosti opsežnije istraženo, gdje se nalaze arheološki lokaliteti, utvrđenja, gradovi i crkve brvnare novijeg doba. Tokom istraživačkog projekta o kojem piše Dragiša Milosavljević, snimljeno je nekoliko brvnara u dolini rijeke Lima. Na ovom području evidentirane su tri crkve brvnare, o kojima nisu upoznati širi krugovi javnosti.

Polimlje je u XIX stoljeću bilo specifična granična teritorija, koju su obilježavale velike društvene promjene, česte bune i ustanci.¹⁴³ Početak stoljeća bio je još uvijek razdoblje razvijenog feudalnog sistema Osmanske imperije, a kraj stoljeća značio je početak ranog kapitalističkog oblika proizvodnje. U tom području koje je dug period pripadalo Osmanskom Carstvu, tek tridesetih godina XIX stoljeća načet je višegodišnji spahijski sistem na kome se imperija i održavala jako dugo.¹⁴⁴

Obzirom na opšta previranja u državi, to je bilo također teško razdoblje za pravoslavnu crkvu i njene vjernike. Ali pored svega obnovljene su pojedine crkve u Polimlju, kao što su crkva u Tocima, Seljanima, Bistrici i Poblaću.¹⁴⁵ Reforme iz 1830-1850 u Osmanskoj imperiji značile su postepeno ukidanje ogromnih privilegija koje su putem nameta i dažbina koristile age i begovi.¹⁴⁶ Prema tome veoma značajne promjene je sproveo Omer-paša Latas oko sredine XIX stoljeća, kad su izvršene promjene u Bosanskom pašaluku koje su doprinijele lakšem i boljem životu hrišćana.¹⁴⁷

¹⁴³ Alija Bejić, *Priboj na Limu pod osmanlijskom vlašću, 1418-1912*, (Sarajevo: Nova tiskara Vrčak 1945.) 24.

¹⁴⁴ Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi*, (Beograd, 1949.) 98.

¹⁴⁵ Vukoman Šalipurović, *Prilozi za istoriju građevinarstva u srednjem Polimlju u XIX vijeku*, (Beograd 1979.) 16.

¹⁴⁶ Vasilj Popović, *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi*, (Beograd, 1949.) 105.

¹⁴⁷ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, (Sarajevo: Oslobođenje, 1959.) 233, 234.

8.1. OSNOVNE KARAKTERISTIKE CRKAVA U POLIMLJU

Crkve brvnare u Polimlju dragocjen su i jedinstven odraz kulture i tradicije, a arhitektonski i stilski predstavljaju na određeni način započeti proces gradnje pod Osmanlijama. Ova arhitektura pokrenuta u narodu, vezana je za brvnaru dinarskog tipa i njene opšte karakteristike. Cvijić je ovu graditeljsku cjelinu dinarskog tipa nazvao osaćankom, po tome što je procvat i uspon doživjela u Srbiji u vrijeme kada su stvarali osaćanski neimari u prvoj polovini XIX stoljeća, koji su iza sebe ostavili veliki broj kuća za stanovanje i crkava brvnara širom Bosne, Srbije i Kosova.¹⁴⁸ Ovi anonimni neimari, a možemo slobodno reći umjetnici koji su svojom kreativnošću i talentom skoro idealno sklapali drvene objekte bez ijednog eksera, te ih komponovali s prirodom na fascinantnan način. O njihovom djelovanju na prostorima Polimlja nema mnogo preciznih podataka, ali sama činjenica da su dolazili iz istočne Bosne i da su kroz gradnju, crkava, džamija i kuća od drveta primjenjivali odlike islamske arhitekture i arhitekture pravoslavne crkve govori o njihovom postojanju i uticaju. Kako navodi Dragiša Milosavljević u radu nepoznate crkve brvnare u okolini Priboja, konkretni primjeri primjene obrazaca gradnje osaćanskih neimara vidljivi su na crkvama u Jablanici i Zlatiboru (Srbija). Specifičnost izrade polukružne apside od drveta na brvnarama, vidljiva je i na primjerima crkava u Polimlju, a to su crkve u Štrpcima (Andžići), Budimlji (Vagn) i Bijelom Brdu.

Crkve brvnare u dolini rijeke Lim veoma podsjećaju na kuće za stanovanje, gotovo da se ne razlikuju od susjednih kuća u okolini. Brvnare su bez dekoracije na vratima, portalima i pregradama, bez zvonika na krovu, i ponekad s prostorijom ispod crkve, koje su služile kao podrumi. Građene su od smrčevih brvana koja su lakša od borovine i hrastovine. Poznato je da su graditelji najčešće primjenjivali materijale koji su bili u blizini samog lokaliteta objekta koji se gradi, međutim to nije slučaj s Polimljem koje je bilo bogato četinarskom šumama. Razlog je bio što je dosta lakše bilo obraditi smrčeva brvna, i brže su se mogle podići crkve, a primjena ovog materijala iznjedrila je i drvenu polukružnu apsidu koju su konstruisali majstori na zapadnim stranama crkava. Pokrov drvenih crkava u Polimlju bio je najčešće od borove i smrčeve šindre.

¹⁴⁸ Dragiša Milosavljević, *Nepoznate crkve brvnare u okolini Priboja*, Prilozi za upoznavanje kulturne istorije Polimlja, 1990/1991. 259.

8.2. CRKVA SVETOG PROROKA ILIJE ŠTRBCI

Ilustracija 35. *Crkva brvnara u Štrbcima*

Jedno od većih sela u okolini Rudog su Štrbci. U bližoj prošlosti ovo selo bilo je administrativna opština u oblasti Višegradskog Starog Vlaha, u čijem su sastavu bila i sela Zubač, Rijeka, Bovan, Bjelušine, Pleme, Kneginja, i Uvac.¹⁴⁹ Crkva je dobro skrivena od pogleda, nalazi se uz seosko groblje, i skoro da je nepoznata. I za ovu crkvu postoji zanimljiva legenda koji je zapisao Pop Stjepo Tripković, a legenda glasi: „Neka đevojka Đinija, koja je imala priglavak pa joj se u snu javilo da na tome mjestu načini crkvu i ona je načinila.“¹⁵⁰ Sagrađena je nakon podizanja hercegovačkog ustanka 1875. godine. Ova crkva u Štrbcima ima velike veze sa sveštениčkom porodicom Vranešević-Popović. Kako navodi Dragiša Milosavljević ima osnova za vjerovanje da je Dionisije Vranešević ktitor crkve brvnare u Štrbcima, mada smatra da je vjerovatnije svojim zalaganjem obnovio staru bogomolju u ovom selu o kojoj ima jako malo tragova. Moguće je da je stara crkva bila toliko oštećena da je

¹⁴⁹ Pop Stjepo Tripković, *Višegradski Stari Vlah*, Naselje srpskih zemalja, Rasprave i građa, (Beograd, 1903.) 650, 651. Preuzeto: <https://www.zapadnisrbi.com/images/PDF/Stjepo-Tripkovic-Visegradski-Stari-Vlah.pdf> (Pristupljeno: 21.10.2020, 12:31.)

¹⁵⁰ Ibid, 651.

obnova zapravo značila građenje potpuno nove crkve.¹⁵¹ Ostali članovi sveštenečke porodice Vraniševića, Zaharije i Đorđe učestvovali su u daljoj gradnji. Zaharije je bio paroh u Štrbcima, dok je Đorđe služio u goleškoj parohiji. Dionisijev unuk Kosta Popović, bogoslov i kasnije porta, glavi je zaslužni za gradnju nove crkve u Štrbcima u čijoj je kasnije porti i sahranjen.¹⁵²

Ilustracija 36. Crkva u Štrbcima, nadgrobni spomenik Zahariju Popoviću

Šematizam crkvene opštine Štrbci,¹⁵³ navodi da su crkvu gradili mještani iz okolnih sela. Za podizanje ove svetinje najzaslužniji je bio monah Dionisije Vranešević Popović, a najveći procvat u gradnji imala je za vrijeme službovanja porte Zaharija Popovića između 1876. i 1878. godine.

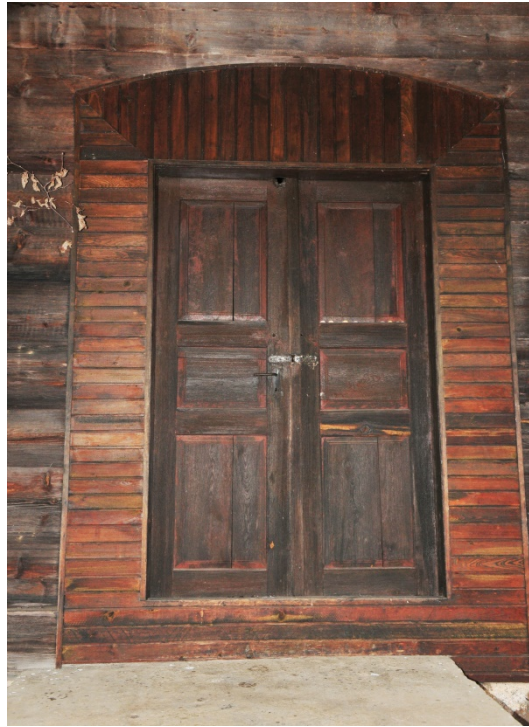
Crkva brvnara u Štrbcima podignuta je na terenu sa blagim nagibom po principu starovlaške kuće. Crkva pripada jednobrodnom tipu hrama. Sagrađena je od tvrde lučevine. Temelj crkve zidan je od lomljenog kamena sa krečnim malterom, preko koga su postavljene masivne grede. Zidovi čine borova brvna, slagana na krajevima u ćert, dok su u središnjim

¹⁵¹ Dragiša Milosavljević, *Nepoznate crkve brvnare u okolini Priboja*, Prilozi za upoznavanje kulturne istorije Polimlja, 1990/1991. 268.

¹⁵² Vukoman Šalipurović, *ustanak u zapadnom djelu Stare Srbije 1875-1878*, (T. Užice, 1968.) 33.

¹⁵³ Šematizmi Srpske pravoslavne crkve i njenih eparhija i mitropolija.

dijelovima crkve, kao i otvorima brvana slagana u nutovane stubove. Crkva ima dva ulaza s vratima bez dekoracije.¹⁵⁴

Ilustracija 37. *Vrata crkve u Štrpcima*

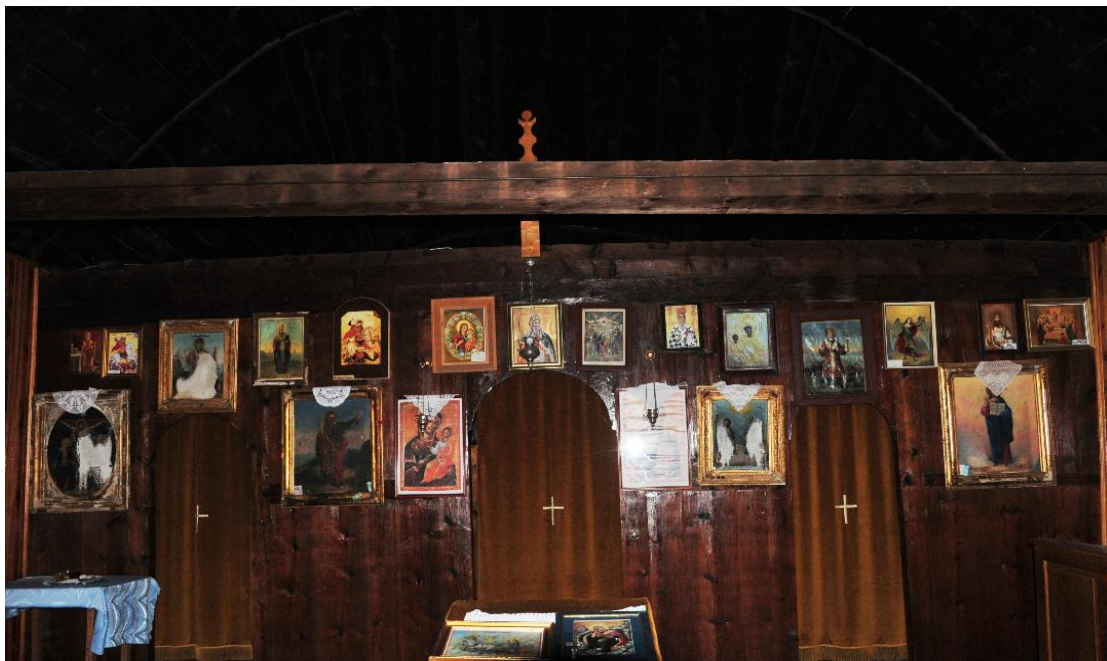
Ulaz sa zapadne strane ima trijem koji je postavljen na četiri drvena stuba. Stubovi trijema pridržavaju krovnu konstrukciju, gdje natkrov štiti i trijem od kiše. Ispred ulaza postavljene su u novije doba betonske stepenice, koje su vjerovatno u prvobitnom stanju crkve bile od drveta ili kamena. Unutrašnjost crkve ojačana je s četiri masivne grede, a oltarski prostor ojačan je s deset greda koje su spojene na gredi koja pravi pregradu oltara i unutrašnjeg prostora gdje je i ikonostas postavljen. Pod crkve je od dasaka, a crkva je zasvedena koritastim svodom. Crkva ima tri prozora od kojih veći nalazi u naosu.¹⁵⁵ Krov crkve je u prvobitnom stanju bio od šindre, a sada je zamijenjen pokrovom od crijepa i u jednom djelu na apsidalnoj strani postavljen je pokrov od pocinčanog lima.

Crkva posjeduje i danas veliki broj ikona, ali većina ih je u jako lošem stanju. Vlaga je saprala boju s ikona, samo se još malo naziru likovi koji su predstavljeni. A kako navodi Dragiša Milosavljević u svom tekstu, saznajemo da kada su i austrougarske jedinice ušle u Polimlje i Bosnu 1878. godine, tada je i crkvena školska opština naručila izvjestan broj ikona

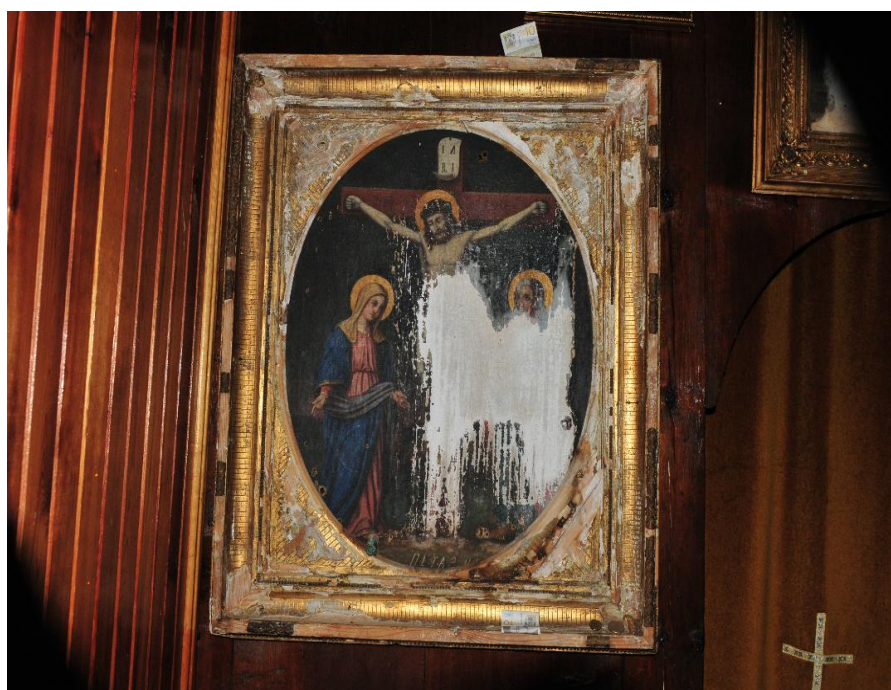
¹⁵⁴ Ulazna vrata dimenzija 185x114, a sporedna vrata na sjevernoj strani crkve dimenzija 191x109.

¹⁵⁵ Dimenzija 52x88 i 59x68 cm u oltarskom prostoru.

sa raskošnim carskim dverima za crkvu brvnaru posvećenu Sv. Iliji. Posao je povjeren J. Šrajeru čiji potpis stoji na donjem desnom uglu carskih dveri.

Ilustracija 38. Crkva brvnara u Štrpcima, ikonostas

Ilustracija 39. Crkva brvnara Štrpci, Raspeće, rad J. Šrajer

Nije ostao veliki broj Šrajerovih ikona u crkvi u Štrpcima, a carske dveri prenešene su u noviju crkvu u Štrpcima osvećenu 1903. godine. Ikone koje su i danas u crkvi poredane su onako kako su ih darodavci darivali. Što se tiče unutrašnjosti svaka greda, ograda i šindra su u prvobitnom stanju kako su i postavljeni, ništa nije mijenjano. Pored crkve brvnare nalazi se i zvonik koji je postavljen kasnije, 16. februara 1971. godine.

Ilustracija 40. *Zvonik pored crkve u Štrpcima*

8.3. CRKVA BRVNARA U VAGANU

Zaseok Vagan nalazi se u selu Budimlija koje se prostire uz put koji vodi od Dobruna ka Priboju. Brojne legende se vezuju za Vagan koje se prenose kroz generacije. Jedno od predanja je i to da mjesto Vagan, ranije Kruščanje, dobilo naziv po vagama na kojima se mjerilo žito, mlijeko i ostali proizvodi monaške porodice s Crkvine.

Lokalitet Crkvina prema narodnom predanju koje nam prenosi iguman manastira Svetog Nikole u Dobrunskoj rijeci kod Višegrada, Gardanović Jovan, kaže da odmah po dolasku Osmanlija na ove prostore jedan dio monaha iz manastira Dobrun sklonio se na Crkvine. Na tom mjestu udaljenom od glavne putne saobraćajnice, a sa kojeg se mogao nadzirati gotov čitav predio od Dobruna pa do Bijelog brda i dalje oni su sebi podigli manji manastir sa crkvom. To je bio metoh manastira Dobrun, a i crkva koja je bila podignuta ili obnovljena na ovom mjestu bila je posvećena Blagovijestima kao i dobrunska crkva u to vrijeme.¹⁵⁶

Prema pričanju starih mještana Gvozdena i Velimira Rakovića, a koji su to čuli od svojih predaka zvona su zvonila, kad je to bilo dozvoljeno ujutru u pet i popodne oko 15 časova. Na zvuk zvona ujutru bi ustajali i počinjali dan s čitanjem molitvi tri puta Oče naš i Bogorodice djevo i jednom Vjeruju, a oko tri sata na druge zvuke zvona bi prestajali s radovima i onda po tri puta čitali Oče naš. Tako su ih naučili kaluđeri s Crkvine. Mještani su išli redovno u crkvu, domaćini na liturgiju svake nedjelje i praznika, a žene i djeca o većim praznicima i kada su se pričešćivali. Ovaj sklad narušavala su razna iskušenja koja u neizbježan pratilac ljudskog roda tokom strahovanja na zemlji: nasilja zavojevača, pljačkanja, ubistva, bolesti, gladi, svađe u narodu i još mnogo toga.¹⁵⁷ Kako dalje saznajemo posljednji monasi koji su živjeli na Crkvini napustili su ovo mjesto prije dva stoljeća, možda i više. Baka Ljubica Kodžo, rođjena Popović pričala je da su kaluđeri prije dolaska podijelili ovu manastirsku zemlju mještanima. I njen pradjed i djed dobili su po jedan dio te zemlje. Predanje govori da je požar bio uzrok zbog kojeg su kaluđeri napustili Crkvinu. Jedna od djelatnosti kojom su se bavili kaluđeri bila je i pčelarstvo, a glavni pčelari bili su izvjesni Jefrem i Heruvim. Jedne prilike roj pčela uhvatio se na krošnji velike kruške odmah pored crkve. Prilikom pokušaja da skinu roj jednom od braće je pozlilo i ostali su ga odnijeli dalje dok se mu se nije povratila svijest. Za to vrijeme

¹⁵⁶ Kazivao iguman Jovan Gardanović, Višegrad (manastir Sv. Nikole u Dobrunskoj rijeci), zapisala Anđela Đukić, 2021.

¹⁵⁷ Kazivao iguman Jovan Gardanović, Višegrad (manastir Sv. Nikole u Dobrunskoj rijeci), zapisala Anđela Đukić, 2021.

trud (vrsta gljive) koju su monasi zapalili da bi umirili pčele, izazvala je požar koji je zahvatio i šindru kojom je crkva bila pokrivena. Pokušaj da se vatra obuzda nije uspio. Uspjeli su samo spasiti najvažnije predmete iz crkve kao što su svešteni sasudi, jevanđelje i bogoslužbene knjige. Blagovještenska crkva, koja je bila sagrađena od kamena a imala je i dvije kule ili dva zvonika i sva je bila pokrivena šindrom, teško je stradala, a mještani su podigli novu crkvu brvnaru na pristupačnijem terenu, to je današnja crkva brvnara u selu Vaganu.¹⁵⁸

Ilustracija 41. Crkva brvnara u Vaganu

Crkva brvnara u Vaganu pripada redu manjih građevina.¹⁵⁹ Sagrađena je od drveta smrče koje ima tonove boje od žućkasto-bijele do smeđe-sive. Brvna su vezana na čert. Vjenčanice su spuštene sa zapadne strane i na njima su postavljena po dva para rogova, tako je nastala nadstrešnica koja pored estetskog značaja ima i značajnu ulogu zaštite od spoljašnjih faktora. Postoje dva ulaza u crkvu, jedna vrata sa zapadne strane koja su jednostavna i lučno zasvedena¹⁶⁰ i druga sporedna vrata sa sjeverne strane.¹⁶¹ Postoje četiri

¹⁵⁸ Kazivao iguman Jovan Gardanović, Višegrad (manastir Sv. Nikole u Dobrunskoj rijeci), zapisala Anđela Đukić, 2021.

¹⁵⁹ Dimenzije crkve iznose 8, 50 x 5, 10 m.

¹⁶⁰ Dimenzija 137, 5 x 199, 5cm.

¹⁶¹ Dimenzija 116 x 175 cm.

otvora za svjetlost (prozora), tri u oltarskom prostoru različitih dimenzija¹⁶² i jedan prozor¹⁶³ odvojen od ovih na južnoj strani naosa.

Crkva je uzdužno ojačana dvjema gredama koje vezuju zidna platna, dok greda koja dijeli oltarski prostor od naosa ima dodatnu funkciju – da se na nju pričvrsti jednostavan ikonostas od dasaka. Oltarsku apsidu ojačavaju dvije uzdužne kratke grede, koje su s jedne strane učvršćene na jednu poprečnu gredu do oltara, a s druge povezuju polukružna brvna na apsidi. Zasvedena je koritastim svodom, a umjesto šašovaca kojima su najčešće zasvođene osaćanske bogomolje, u ckvi brvnari u Vaganu postavljene su na tavanici široke smrčeve daske.¹⁶⁴

Ilustracija 42. *Ikonostas crkve u Vaganu*

Crkva ima krov na četiri vode koji je prekriven šindrom. U proteklih nekoliko godina crkva je obnovljena, monaštvo i narod ovog mjesta su uspjeli da urade neophodne rekonstrukcije kako bi zaštitili crkvu od propadanja. Unutrašnjost crkve ispunjena je brojnim ikonama, od kojih se mogu izdvojiti dvije ikone, koje su rad lokalnog majstora iz sredine XIX stoljeća, a nedavno su doživjele restauraciju, gdje je primjetno da je osvježena boja i ističe se pozlata.

¹⁶² Dimenzija 44 x 53; 71, 5 x 60,5; 42, 5 x 51.

¹⁶³ Dimenzija 83 x 74 cm.

¹⁶⁴ Dragiša Milosavljević, *Nepoznate crkve brvnare u okolini Priboja*, Prilozi za upoznavanje kulturne istorije Polimlja, 1990/1991. 264.

Ilustracija 43. Crkva u Vaganu, Ikona Sveta Trojica

Ilustracija 44. Bogorodica sa isusom

Precizna datacija nastavka crkve brvnare nije moguća. Monaštvo i narod ovog kraja navodi da su temelji crkve iz 1672. godine, a da je obnovljena 1878. godine.¹⁶⁵ Razgovarali smo sa mještatinom Vidaković Srećkom koji priča o predanju njegovog oca Stanimira Vidakovića (1929) koji pamti kada je imao 9 godina da ova crkva nije imala vrata, te su vukovi često dolazili i tražili skrovište u njoj, te je narod kako bi zaštitio crkvu palio tamjan da otjera vukove.¹⁶⁶

¹⁶⁵ Kazivao publicista Radoje Tasić, Višegrad, zapisala Anđela Đukić, 2021.

¹⁶⁶ Kazivao Srećko Vidaković, selo Dobrun, zapisala Anđela Đukić, 2021.

8.4. CRKVA BRVANARA NA BIJELOM BRDU

Ilustracija 45. *Crkva brvnara na Bijelom Brdu*

Selo Bijelo Brdo smješteno je na putu od Budimlije ka Priboju. U središnjem dijelu ovog sela, uzdignut na brežuljku nalazi se hram Prepodobne mati Paraskeve. Ovaj hram je osvještan 1936. godine. Građevina je novijeg datuma, ne pripada vremenu Osmanskog carstva ali postoje indicije da je ovaj hram sagrađen na mjestu starije bogomolje. Postoji podatak da su mještani ovog kraja u dogovoru s mještanima sela Vagana 1800 i neke godine pokušali izmjestiti crkvu iz Vagana na Bijelo Brdo, ali mještanin sela Vagan Vladimir Milanović je to spriječio.¹⁶⁷

O tome da je postojala neka starija bogomolja, svjedoči i zapis popa Stjepe Trifković koji je zapisao „Priča se da je iznad kuća Božovića bila nekakva velika kula od sige, zatim da

¹⁶⁷ Kazivao publicista Radoje Tasić, Višegrad, zapisala Anđela Đukić, 2021.

ima i drugih razvalina od kuća. Više Smrdana, na mjestu zvanom Crkvine, priča se da je bila crkva¹⁶⁸

Crkva brvnara na Bijelom Brdu spada u objekte manjih dimenzija.¹⁶⁹ Crkva je pravougaonog oblika s tipičnim krovnim ispustom na zapadnoj strani, koju je kao i kod crkve na Vaganu, oblikovana s nešto dužom nadstrešnicom.¹⁷⁰ Crkva je postavljena na nizak sokl od tesanog i malterom povezanog kamena, na kom su dvije temeljne grede.¹⁷¹ Kao i kod ranije spomenutih drvenih objekata u Polimlju, i ova građevina ima dvojna vrata bez dekoracije, jedna na zapadnoj strani, a druga na sjevernoj strani.¹⁷² Crkva ima tri otvora za ulazak svjetlosti u unutrašnjost, dva prozora sa zapadne strane i jedan prozor u oltarskom prostoru.¹⁷³ Crkva je ojačana s tri poprečne masivne grede koje povezuju zidna platna. Jednostavna i od dasaka napravljena oltarska pregrada naslanja se na poprečnu zateznu gredu i sasvim odgovara rješenju kao i kod crkve u Vaganu.¹⁷⁴ Brvna ove crkve su od crnog bora, dok su pod i koritasti svod izrađeni od smrčevih dasaka. Trenutni pokrov crkve je od crijepa, a na jednom djelu je korišten pocinčani lim da se pokrije istočna apsida. Unutrašnjost ove crkve brvnare je skromna, ikonostas je jednostavan sa ikonama na pregradama.

¹⁶⁸ Pop Stjepo Tripković, *Višegradski Stari Vlah*, Naselje srpskih zemalja, Rasprave i građa, (Beograd, 1903.) 650, 651. Preuzeto: <https://www.zapadnisrbi.com/images/PDF/Stjepo-Trifkovic-Visegradski-Stari-Vlah.pdf> (Pristupljeno: 21.10.2020, 12:45.)

¹⁶⁹ Dimenzije crkve 10, 50 x 7m.

¹⁷⁰ Dizemencije nadstrešnice 1,70m.

¹⁷¹ Dragiša Milosavljević, *Nepoznate crkve brvnare u okolini Priboja*, Prilozi za upoznavanje kulturne istorije Polimlja, 1990/1991. 266.

¹⁷² Dimenzije vrata: zapadna 159 x 238cm, sjeverna vrata 99x190,5cm.

¹⁷³ Dimenzije prozora sa zapadne strane 118x84, 5, drugi 1185x85, 5, i treći prozor u oltarskom prostoru 91x121cm.

¹⁷⁴ Dragiša Milosavljević, *Nepoznate crkve brvnare u okolini Priboja*, Prilozi za upoznavanje kulturne istorije Polimlja, 1990/1991. 266.

Ilustracija 46. Crkva brvnara na Bijelom Brdu

Ilustracija 47. Ikonostas crkve brvnare na Bijelom Brdu

9. CRKVE BRVNARE PRELAZNOG TIPa

Treći tip koji navodi Momirović je prelazni tip, koji ne spada ni u prvi ni u drugi tip. Crkve brvnare prelaznog tipa obuhvataju osnovne karakteristike starijih formi, s nekim novijim uticajima kao što su elementi detalja konstruktivnog i dekorativnog karaktera. U prelaznom obliku između ova dva tipa dodata je trostrana apsida, skelet više nije osnovni konstruktivni element, sada su to nosiva brvna, koja se vezuju na uglovima tehnikom „na ćert“. Dekorisanje je izvedeno rezbarijom i bojama. Ovom trećem tipu pripada drvena crkva u Krupi na Vrbasu, koja predstavlja jedinu očuvanu crkvu brvnaru ovog tipa.

NAZIV I LOKACIJA	DATACIJA
Crkva u Krupi na Vrbasu Nikoli	posvećena Sv. 1735. godina

9.1. CRKVA BRVNARA U KRUPI NA VRBASU

Ilustracija 48. *Crkva brvnara u Krupi na Vrbasu*

Krupa na Vrbasu je staro naselje koje datira iz srednjeg vijeka, koje je udaljeno 25 km južno od Banjaluke, na putu za Jajce. Leži na mjestu utoke rijeke Krupe u Vrbasu. Na stijeni su ostaci starog grada, s jednom okruglom kulom. Sjeverozapadno na brdu, u zaseoku Tovilovićima, na proplanku u hladovini koju stvara hrastova šuma, smještena je još jedna od starih crkava brvnara, posvećena Svetom Nikoli, a koja po svojoj osnovi i obliku pripada prelaznom tipu brvnara između tipa u Malom Blaškom i Jeličke.

O nastanku ove crkve brvnare nemamo materijalnih podataka, postoje samo predanja. Kako navodi Momirović Petar u svom radu „Drvene crkve zapadne Bosne“ postoje dva različita predanja o nastanku ove crkve u Krupi na Vrbasu. Prvo predanje je izvučeno iz pričanja pokojnog sveštenika Bogdana Vranješevića koji je izjavio da je crkva podignuta 1735. godine, a osvještao ju je crnogorski vladika Janičije 1752. godine. O ovim podacima nema čvrstih materijalnih dokaza, jer se ne zna gdje Vranješević na te podatke naišao. Možda na starom Bogorodičnom kolu prethodne crkve.

Dalje u ovoj priči spominje se sljedeće. Kada se crkva gradila, Osmanlije su odredile mjesto na Spasovinama. Spremljenu japiju na tom mjestu narod je preko noći prenio na sadašnje i obavijestio osmanskog stariješinu da je ona sama prešla. Kada su lokalne osmanske vlasti čule da je građa sama prešla, dozvolile su da se tu i sagradi. Druga priča glasi da su osmanske vlasti branile da se crkva diže, ali je beg hadžija Đumišić dozvolio svojim kmetovima da se hram sagradi u selu. Kad su ga drugi optužili vlastima, bio je kažnjen da stane na vagu, pa ako ga pretegnu sopstveni dukati, da time plati i bude slobodan. On je dao 110 oka dukata, koliko je bio težak.¹⁷⁵ Predanja vrlo često mogu da pomognu u datiranju crkve, ali u ovom slučaju nas slabo upućuju na vrijeme postanka brvnare. O njenom nastanku više se može zaključiti na osnovu njenog izgleda i oblika.

Crkva ima pravougaonu osnovu s trostranom apsidom, zidovi su izrađeni od masivnih drvenih dasaka, procesom vezivanja posebnim preklopom na uglovima apside, prostranstvo crkve i bolja tehnika dekoracije, znaci su novijeg i razvijenijeg oblika građenja. Odsustvo zasvedene tavanice, stupaca u naosu i duga opuštena streha, približava je starijim oblicima iz XVIII stoljeća. Prema tome, crkva je sagrađena krajem XVIII ili početkom XIX stoljeća. Postoji velika mogućnost da je podignuta na mjestu starije crkve koja je dotrajala ili porušena. Na to navodi pomenuto kazivanje popa Bogdana i narodno pripovijedanje o njenom petstogodišnjem porijeklu.

Sva je crkva od hrastove građe,¹⁷⁶ a brvna su velika i jednostavna.¹⁷⁷ Narod pripovijeda da su sva brvna stesala 12 majstora Tovilovića, a samo jedno je odsjekla i otesala devojka od porodice Strika, i baš to brvno koje je ona otesala sačuvalo se. Brvna su povezana na preklop. Zid dostiže visinu od 1,70 m, a istočna strana preko 2 m, zbog kosine zemljišta. Krovna konstrukcija je sagrađena na poznati način, a krovni pokrivač od vrlo sitne šindre, u velikim naslagama po 5 - 6 slojeva. Pri sljemenju u četiri reda, šindra je obrađena u obliku crijepa sa zaokruženim vrhovima, te krovu daje dekorativniji izgled. Ekseri su obični, ali ima na pojedinim istaknutim mjestima naročito izrađenih s krstatim glavama, takav ekser nalazi se pod lukom strehe ispred vrata, i na jednom dovratniku.¹⁷⁸ Iznad vrata sa zapada streha je polukružno usječena. Otvor vrata iznosi 149X93 cm. Vrata su dvokrilna, svako krilo po 170X50 cm, na teškim baglamama i sa starinskom gvozdenom bravom. Prozorčići su s

¹⁷⁵ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 162.

¹⁷⁶ Dužina crkve je 8,30 m. širina i visina po 6 m. Vidjeti: Ibid

¹⁷⁷ Ibid, 162.

¹⁷⁸ Ibid, 162.

unutrašnje strane koso usječeni između dva naporedna brvna. Nešto kasnije prosječeni su malo veći prozorski otvori, postavljeni ukršteni demiri i poklopci s mandalima.

Unutrašnjost se dijeli na oltar, naos i pritvor s horom. Kameni Sveti presto nosi drveni ukrašeni stupac, s upornicama uokolo za održavanje ploče. Žrtvenik je prosta daska sa uporima odozdo u obliku konzola. Ikonostas je s troje dveri, odnosno tri otvora. Pregrada je od stupaca i užljebljenih dasaka. Carske dveri su nešto ukrašenije. Polja su uokvirena tordiranom vrpcom i ispunjena prilijepljenim papirnim gravurama. Rubove pokrivaju seoske bojene šare. Pred ikonostasom u naosu, prema prestolnim ikonama Hrista i Bogorodice, pobijeni su drveni svećnjaci, različito ukrašenih oblika, Bogorodično kolo je obično, bez ikakvog natpisa. Ima i jedna skromno ukrašena pjevnica. Pritvor je kratak i nizak, čiji stupci su lijepo oblikovani i ukrašeni rustičnom dekoracijom. Hor neznatno ispada u srednji dio hrama. Crkva nema nikakvih naročitih starina, izuzev jedne oštećene ikone: sabor arhanđela s Hristovim keramionom, poznate kompozicije, lijepog crteža i diskretnih boja.¹⁷⁹ Ova crkva brvnara posjeduje jedno jevanđelje koje je štampano u Moskvi 1778. godine s nekoliko zapisa koji nose imenima priloženika.

Pretposljednje obnavljanje crkve bilo je 1979. godine kad je crkva bila prekrivena limenim krovom i dugo godina je bila bez adekvatne zaštite. Tek posljednjih godina crkva je renovirana i vraćena u svoj prvobitni izgled.

¹⁷⁹ Ibid, 162.

10. CRKVE BRVNARE NOVOG TIPa

Četvrti tip brvnara čine mlađe crkve s razvijenijom osnovom, te novijim konstruktivnim elementima. Razlikuju se po složenijoj i novijom obradom materijala, raskošnijom dekoracijom od prethodnih. Zidovi su visočiji, krovovi su strmiji, a unutrašnjost veća i osvjetljenija. Prozori su uobičajenih dimenzija. U nekoliko brvnara ovog tipa javlja se vanjski trijem. Apside su također veće i uglavnom petostrane. Pod je najčešće od drveta, kod nekih od kamena. U ovu grupu spadaju crkve u Drugovićima, Busnovima, Maričkoj, Imljanima i Marinama.

NAZIV I LOKACIJA	DATACIJA
Crkva u Drugovićima posvećena rođenju presvete Bogorodice	1867. godina
Crkva u Busnovima posvećena Vaznesenju Gospodnjem	1870. godina
Crkva u Maričkoj posvećena Sv. Proroku Iliji	1870.-1872. Godina
Crkva u Imljanima	XVIII stoljeće
Crkva u Marinama Posvećena rođenju Presvete Bogorodice	1888. godina

10.1. CRKVA BRVNARA U DRAGOVIĆIMA

Selo Dragovići ili Drugovići nalazi se između Banjaluke i Prnjavora. Prvobitna crkva je sagrađena na uzvišenju, a od svih crkava ovog tipa na našim prostorima ova je bila najvećih dimenzija. Izgrađena 1867. godine i posvećena je Roždestvu Sv. Bogorodice. Kako govore predanja građena je tri godine 1864.-1867, a do tih godina tu se nalazila stara drvena crkvice, koju je nova zamijenila.

Kako je crkva izgledala 1956. godine saznajemo iz teksta „Drvene crkve zapadne Bosne“, autora Petra Momirovića. On navodi da je crkva imala pravougaonu osnovu i petostranu oltarsku apsidu. Drvena zidna brvna s obje strane bila su omalterisana, tako, da se ne vidi struktura i način građenja. Obimni zidovi su sa svih strana prema vjenčanici bili blago zakošeni iz konstruktivnih razloga, da se brvna ne bi vremenom rasula i još radi kompaktnijeg povezivanja s krovom. Kolosalna krovna konstrukcija i težina njenog pokrivača, u slučaju da su zidovi pravi, dejstvovala bi razorno, međutim, ovako djeluje u pozitivnom pravcu, sažimajući građu u smislu njene kompaktnosti i učvršćenja. Time je crkva dobila u povezanosti i čvrstini, ali je umanjen estetski utisak, jer velike i kose zidne površine nekako deformiraju građevinu.¹⁸⁰ Krov je ogromnih razmjera, znatno strm, pokriven sitnom šindrom, kako pričaju, u 7 slojeva. Na vrhu je veliko sljeme sa krstovima na začeljima. Streha je visoka, relativno umjerene širine, postavljena mekim drvetom na luk, a čeona strana opšivena šašovcima, sa ukrašenom ivicom.¹⁸¹ Zbog velikih dimenzija ova crkva odavala je utisak hladnoće, kada se sagleda u kontekstu na drvene crkve koje su manjih dimenzija. Moguće da je sama veličina objekta i njegovo opterećenje trebalo drugi način izrade i raznovrsnija sredstva.

Oltarska apside je petostrana i iznutra je zasvedena polukalotom u pet širokih polukriški. Sveti presto je na ozidanom debelom stupcu sa kamenom pločom. Žrtvenik je također zidan. Na njemu je urezana 1867. godina, to jeste godina završetka i osvećenja hrama.¹⁸² Ikonostas je izrađen od drveta, pregrada je omalterisana sa obje strane i čine je troja vrata. Tu su prestolne ikone i dveri iz 1870-tih godina. Bojama i izradom dosta podsjećaju na ikone u manastiru Gomionici i Rakelićima.

¹⁸⁰ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 167.

¹⁸¹ Ibid, 167.

¹⁸² Ibid.

Ranije je krovna konstrukcija bila obložena letvama, pa omalterisana kao i zidovi. Kada je počela da prokišnjava, crkva je zasvedena šašovcima 1925. godine.¹⁸³ Svod se oslanja na perimetralne zidove. Pritvor je nešto uži. Od naosa ga odvaja niski zid sa drvenim gornjim dijelom od dekorativnih stupaca i arkadama koji imaju odlike islamske arhitekture. Iznad prolaza je veoma kitnjasti, mrežasti luk sa meandrima i rozetama vatrenog kola. Nad pritvorom je trospratni hor sa drvenom balustradom s odlikama osmanske umjetnosti. Hram je patosan ciglom. Sa zapada ima velika dvokrilna vrata na luk, a sa sjeverne strane jednokrilna. Na prozorima su gvozdeni demiri, okovani po uzoru na drvene. Po crkvenim knjigama i stvarima ima nešto neznačajnijih zapisa.¹⁸⁴ Kako navodi Momirović Petar moguće da su prozorski otvori naknadno urađeni kako bi odgovarali veličini i obliku crkve.

Današnji izgled ove crkve ne odaje utisak da se tu nalazila crkva brvnara. Sada je to crkva od čvrstih materijala. Crkva brvnara je dotrajala, nisu na vrijeme izvršene potrebne sanacije kako bi se drveni hram sačuvao, i tako smo ostali bez jedne brvnare koja bi svjedočila o istoriji sela Drugovići.

Važnost ovih malih hramova je od presudnog značaja za opstanak pravoslavne vjere i uopšte hrišćanstva na ovim prostorima. Koliko god da su naizgled skromne crkve brvnare one predstavljaju „besćen blago duhovnosti“, i svojim istorijskim značajem staju rame uz rame sa velikim crkvama i manastirima.¹⁸⁵

Ilustracija 49. Crkva u Drugovićima, današnje stanje

¹⁸³ Ibid

¹⁸⁴ Ibid

¹⁸⁵ Kazivao iguman Teofil Dimitrić, manastir Osovica, zapisala Anđela Đukić, 2021.

10.2. CRKVA BRVNARA U BUSNOVIMA

Ilustracija 50. *Crkva brvnara u Busnovima*

Na području grada Prijedora nalazi se selo Busnovi u kome se ističe jedna posebna lokacija bogata hrastovim drvetom i širokim vidikovcem, koju stanovništvo zove Spasovište i koje dodatno uljepšava crkva brvnara Spasovica, posvećena Vaznesenju Gospodnjem. Iznad južnog ulaza u crkvu urezbarena je godina 1870. godina, što bi mogla biti godina nastanka ili godina obnove ove crkve. Nema jasnih dokaza o tome da li je ovom lokalitetu prethodno postojalo neko svetište ili svetkovni objekat. Crkva brvnara u Busnovima ima dosta sličnih elemenata kao i prethodna o kojoj smo pisali, crkva brvnara u Dragovićima, tako da i ova spada u razvijeni oblik drvenih građevina novijeg perioda. Značajna je za proučavanje razvoja ove vrste drvenih građevina u osmanskome periodu.

Ima pravougaonu osnovu sa petostranom apsidom, koja se nastavlja na obimne zidove.¹⁸⁶ Cjelokupna crkva izgrađena je od zdravog i masivnog hrastovog drveta. Crkva je postavljena na kamenoj podlozi.¹⁸⁷ Način povezivanja brvana tokom izgradnje zidova crkve je kao kod crkve u Jeličkoj i u Rakelićima. Zidovi su blago zakošeni ka unutrašnjosti baš kao

¹⁸⁶ Ibid, 168.

¹⁸⁷ Pravougaoni dio građevine dug je 11,25 m; dužina hrama s apsidom je 15 m; širina sa zapadne strane 10,70 m. Visina perimetralnih zidova je 4 m, a visina do sljemena iznosi 8 - 9 m. Vidjeti: Ibid

kod ranije spomenute ckve u Dragojevićima. Krov je natkriven crijepom, koso izveden na dvije vode, a oltarska apsida sa petostranom polupiramidom, kao u Rakelićima.

Crkva je ranije bila pokrivena šindrom. Kasnije, nad zapadnim ulazom podignut je visoki zvonik 1898. godine. Zvonik i zapadna fasada okovani su plehom da bi se zaštitili od atmosferskih uslova. Sa zapada su velika dvokrilna vrata, sa juga jednokrilna i nekoliko prozora, sve na luk. Hram je podijeljen na oltar i srednji dio. Drveni pod soleje i oltara izdignut je za 10 - 15 cm.¹⁸⁸ Apsida je i sa unutrašnje strane petostrana. Sveti presto je drven, na hrastovom stupu sa zasječenom glavom, oblikovan u vidu širokog ivičastog torusa. Visoki drveni ikonostas ima tri ulaza. Dovratnici su od hrastovih stupaca, a među njima prikovane daske. Srednji dio je veoma prostran i pregledan. Patosan je daskom. Na sredini ima drveni amvon izdignut za 15 cm. Srednji dio oltarskog prostora i naosa zasveden je šašovcima, a ostali dijelovi ravnom tavanicom.¹⁸⁹ Četiri visoka stupca nose tavanicu. Sama konstrukcija tavanice i svoda dosta je slična kao u Rakelićima, samo je ornamentika stupaca bogatija i preciznije obrade. Kapiteli stubova imaju dekorativne polukružne ornamente. Najviše se ističe sjeveroistočni stub koji je dekorisan ukrasom u obliku zmije, polukrugovima, rozetama, Solomonovim slovom, raznim lukovima, vatrenim kolom i rombovima.¹⁹⁰

Hram Vaznesenja Gospodnjeg u Busnovima također krasi i velika kamena ograda podignuta zalaganjem vjernog naroda ovog mjesta i velikim dobrotvorom Borislavom Kondićem. Gradnja ograde započeta je 1998. godine. Kamen za ogradu je dovežen iz kozaračkog sela Božići, a bilo je potrebno preko 300 kubika kamena. U ljeto 1999. godine završeni su radovi na ogradi. Iste godine 7. avgusta proslavljen je veliki jubilej povodom 130 godina postojanja ovog hrama i izvršeno osvećenje ograde. Ovaj sveti hram opstaje i neprestano napreduje u građevinskom, ali i u svim drugim pogledima zahvaljujući vjeri stanovnika ovog sela koji dolaze na bogoslužjenja i brinu o hramu čuvajući ga kao posebnu svetinju od velikog značaja kako za njih i njihov kraj, tako i za vjerne iz drugih krajeva koji dolaze u njega.¹⁹¹

Ovo je jedan od boljih primjera mlađeg i razrađenijeg narodnog rezbarstva, novije obrade, a starijih motiva. Crkva brvnara u Busnovima je u veoma dobrom stanju, zahvaljujući sanaciji koja je rađena 1924. godine, te velikoj obnovi tokom 1994.-1995. godine.

¹⁸⁸ Ibid, 168.

¹⁸⁹ Ibid

¹⁹⁰ Ibid

¹⁹¹ Kazivao Mihajlo Šinik sveštenik u Parohiji Busnovi, selo Busnovi, zapisala Anđela Đukić, 2021.

Ilustracija 51 . Crkva u selu u Busnovi, unutrašnjost objekta

Ilustracija 52. Crkva u selu u Busnovi, današnje stanje objekta

10.3. CRKVA BRVNARA U MARIČKOJ

Ilustracija 53. *Crkva brvnara u Maričkoj*

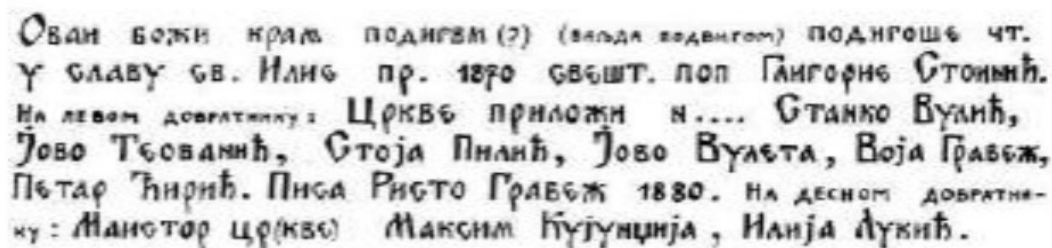
U Selu Marička, smješteno nadomak Prijedora, nalazi se crkva brvnara posvećena svetom proroku Iliji. Prema iskazima ljudi koji su živjeli u blizini crkve, prije ove crkve brvnare, na ovom lokalitetu nalazio se stari hram, manjih dimenzija i koji je porušen, ali nema sigurnih podataka o njegovom rušenju ili prenošenju. Međutim tim iskazima o postojanju starog hrama u prilog svjedoče i pronađene ikone. Unutar crkve se nalazila ikona koja je datirana u 1753. godinu. Ovaj podatak mogao bi ukazivati na postojanje starije crkve, osim ako nije ikona prenešena s nekog drugog lokaliteta, ali ako uzmemo u obzir da je postojao, onda je moguće da je ikona prenešena iz starog hrama u ovaj noviji. Na tavanu ove crkve sačuvane su i stare carske dveri sa zapisom iz 1753. godine koji glasi:

Въкупил сѣ двѣри Григоріе Стопановића себѣ за зарѣбѣ и
вѣчни помѣнъ. Пр.. 1750 въ лето 2447 мѣсѣца іюліа
1 данъ у гостаници.

Ilustracija 54. *Zapis iz crkve u Maričkoj*

„Ove dveri je otkupio Grigorije Stojanović sebi za zdravlje i vječni pomen. U ljeto 1753 juna mjeseca u Kostajnici.“¹⁹²

Carske dveri po stilu, obliku i izvedenosti imaju sličnost sa šljivanskim, javoranskim i crkve u Kolima, prema tome potiču iz iste majstorske radionice i slikarske škole XVIII stoljeća u Kostajnici.¹⁹³ Na sjevernom dovratniku zapadnih ulaznih vrata, nalazi se natpis:

Овај БОЖИ ХРАМ ПОДИГВЕН (?) (ВРОДА ВОДВНГОМ) ПОДИГОШЕ ЧТ.
У СЛАВУ Св. ИЛИЋЕ пр. 1870 СВЕШТ. ПОП ГИГОРИЈЕ СТОЈНИЋ.
НА ЛЕВОМ ДОВРАТНИКУ: ЦРКВЕ ПРИЛОЖИ Н.... СТАНКО ВУЛИЋ,
ЈОВО ТЕОФАНИЋ, СТОЈА ПИЛИЋ, ЈОВО ВУЛЕТА, ВОЈА ГРАБЕЖ,
ПЕТАР ЋИРИЋ. ПИСА РИСТО ГРАБЕЖ 1880. НА ДЕСНОМ ДОВРАТНИ-
КУ: МАЈСТОР ЦРКВЕ МАКСИМ КУЈУНДЖИЈА, ИЛИЈА ЛУКИЋ.

Илустрација 55. *Zapis iz crkve u Maričkoj*

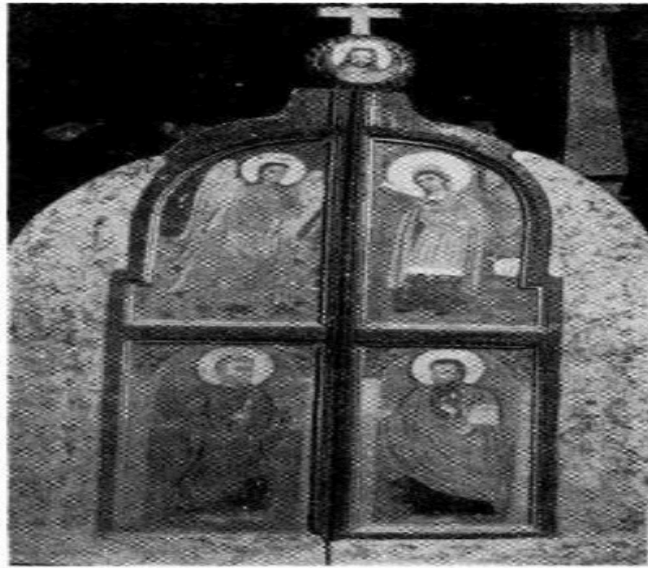
„Ovaj Božiji hram, u slavu Svetog Ilije proroka podigoše 1870. u vrijeme sveštenika Gligorija Stoinića, priložnici crkve Stanko Vulić, Jovo Teofanović, Stoja Pilić, Jovo Vuleta, Voja Grabež, Petar Ćirić. Pisao Risto Grabež 1880. Majstor crkve Maksim Kujundžija, Ilija Lukić.“

Prema ovom natpisu crkvu je podigao Pop Gligorije 1870. godine zajedno s priloženicima Stankom Vulićem, Jovom Teofanovićem, Stojom Pilićem, Jovom Vuletom, Vojom Grabežom, Petrom Ćirićem. Ovaj je natpis izveo Risto Grabež, a desni dovratnik nosi natpise majstora graditelja Maksima Kujundžije i Ilije Lukića.¹⁹⁴

¹⁹² Preveo Strahinja Spasojević, maturant Bogoslovije Svetog Petra Dabrobosanskog u Foči.

¹⁹³ Ibid, 169.

¹⁹⁴ Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine* (Banja Luka: Glas srpski 2002). 63.

Ilustracija 56. Carske dveri u crkvi brvnari u Maričkoj

Prvobitni ikonografski rad na ovim vratima samo je djelimično sačuvan, ne može se pouzdano reći koliko je narušena autentičnost obnovom iz prve polovine XIX stoljeća. Na donjim poljima očuvane su figure apostola Petra i Pavla.

Unutrašnjost crkve je pokrivena kombinacijom ravne tavanice i svoda, slično kao u Busnovima i Rakelićima, a ikonostasnom pregradom je podijeljena na naos i oltar. Gornju konstrukciju nose četiri stupca, od kojih zapadni imaju bogatu rezbarenu dekoraciju i kapitele. Unutrašnji zidovi su 1928. godine obloženi užljebljenim letvicama.¹⁹⁵ Apsida je petostrana i zasvedena je umanjenom kalotom u šest polukriški. Presto je zidan. Žrtvenik i đakonik su prerađeni 1938. godine. Ikonostas je stolarske izrade sa troje dveri i dva reda ikona na platnu, rađenih u ruskom duhu, jer ih je slikao ruski izbjeglica, profesor Žitetski iz Prijedora 1938. godine. Pred oltarom su dva kamena stupca – svijećnjaka, obrađena po ugledu na drvene stupce narodne izrade. Nad zapadnim dijelom naosa je hor sa stepenicama, ustvari tavan, kao u Rakelićima. Sva je prostorija patosana kvadratnom ciglom, izuzev izdignute soleje, koja je izvedena raznobojnim kvadratnim pločama. Sve je to iz vremena restauracije 1938. godine.¹⁹⁶ Vrata potiču iz vremena obnove ili podizanja 1870. godine i imaju bogatu rezbariju. Vrata na zapadnom pročelju su dvokrilna manja, a na sjevernoj strani jednokrilna lučno završena.

¹⁹⁵ Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine* (Banja Luka: Glas srpski 2002). 64.

¹⁹⁶ Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 169.

Ornament se sastoji od geometrijskih motiva i pupoljaka, s talasastim meandrom pri rubovima.¹⁹⁷

Ilustracija 57. Vrata crkve brvnare u Marićkoj

Na osnovu ranije iznesenih podataka, kao i podataka prikupljenih na terenu, mogu se izvesti određeni zaključci o istoriji crkve. Prema nepotvrđenim izvorima, pretpostavlja se da je prva crkva u Marićkoj nastala oko 1670. godine. Carske dveri iz 1753. koje, ukoliko su rađene za crkvu u Marićkoj, svjedoče o njenom postojanju (ali se ne zna u kojem obliku) u XVIII stoljeću i na koncu, sasvim pouzdan podatak o gradnji sadašnje crkve se vezuje za 1870. godinu. Zvonik, pozicioniran unutar gabarita crkve je podignut najvjerojatnije između 1878. i 1880. godine. Pred II svjetski rat, dotadašnji pokrov od drvene šindre zamijenjen je crijepom, a istovremeno su zamijenjeni i drveni prozori. Tokom godina 2002.-2003, na objektu su izvršeni radovi statičko-konstruktivne sanacije i konsolidacije, zamijenjeni dotrajali dijelovi drvenih konstrukcija, te izvedeni radovi na konzervaciji ikona i ikonostasa.¹⁹⁸ Obnova crkve je urađena pažljivo da ne odstupa od prvobitnog izgleda crkve, pa tako i limeni pokrov koji se uklapa i hromatski odgovara boji i drvenim zidovima. Današnje stanje objekta je veoma dobro.

¹⁹⁷ Ljiljana Ševo, *Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine* (Banja Luka: Glas srpski 2002). 64.

¹⁹⁸ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3314__ (Pristupljeno: 2.10. 2020. 12:22)

10.4. CRKVA BRVNARA U IMLJANIMA

Ilustracija 58. *Crkva brvnara u Imljanima*

Selo Imljani nalazi se na 30 km od opštine Kneževo, a u njegovo zaseoku Makarići smještena je drvena crkva posvećena Svetom proroku Iliji. Smatra se da crkva datira iz XVIII stoljeća, ali narodna predanja pričaju da ona postoji i od ranije. O narodnim predanjima piše Djukanović Vladimir u knjizi „Crkve brvnare u Republici srpskoj“. Jedna od legendi koju je zabilježio Karanović Milan 1928. godine, govori kako je crkva postojala prije 100 godina na sastavu Kobiljske Rijeke sa Ugrom, sakrivena od Osmanlija, ali daleko od sela. U to vrijeme u Imljanima živio je djed Adam Grubač koji je uvijek uz sebe nosio đedovski štap. Njegovim zauzimanjem crkva je prenešena od rijeke Ugra u selo. Jedni pričaju da je dobio odobrenje od Osmanlija da je premjesti, a drugi da su za noć rastavili crkvu na jednoj lokaciji i zatim je u

selu ponovo sastavili, a lokalnim osmanskim vlastima javili da je sama prešla.¹⁹⁹ Prema legendama i narodnim pričanjima ova crkva je tri puta mijenjala lokaciju. Postoje podaci da je od 1881. godine zatvorena i skroz zapuštena. Prema podacima posljednji put crkva je obnovljena 1930. godine.

Crkva je izrađena od jelovih brvana, duga je 10, 5 m, a široka je 5,5 m, visina zvonika je oko 10 m. Ovaj hram je pokriven salonit tablama, a zvonik je opkovan i pokriven pocinčanim limom. Ranije su crkva i krov bili od drvene građe. Od otvora crkva ima zapadna vrata i jedan prozor sa sjeverne strane, te po jedan na zvoniku sa zapadne strane i na oltaru sa istočne strane.²⁰⁰ Unutrašnjost crkve je podjeljena na oltar i lađu crkve, a stepenice koje vode na galeriju.

¹⁹⁹Vladimir Đukanović, *Crkve brvnare u Republici Srpskoj, legende ili istine, I*, (Baja Luka: JU Muzej Republike Srpske, 2020.) 40.

²⁰⁰ Ibid, 40.

10.5. CRKVA PRESVETE BOGORODICE U MARINAMA

Drvena crkva Rođenja Presvete Bogorodice u Marinima je sagrađena na Šarčevića Brdu okruženom šumom. Pripada opštini Oštra Luka koja se nalazi u zapadnom dijelu Bosne i Hercegovine. Crkva presvete Bogorodice jedinstven je primjer sakralnog objekta izdvaja se po tome što je konstruktivni skelet od drvene građe a zidovi su ispunjeni šeperom, samim tim nije u potpunosti od drveta, ali pripada tipu crkava brvanara. Datacija ovog objekta može se izvesti na osnovu podataka iz Šematizma, gdje se spominje da u selu Marini postoji hram posvećen Rođenju Presvete Bogorodice, izgrađen 1888. godine, u lošem stanju, djelimično devastiran tokom dva svjetska rata. Novi hram se počinje graditi 1989. godine, pri čemu stari biva napušten.²⁰¹

Crkva je jednobrodna, pravougaone tlocrtne osnove, s petostranom apsidom na istočnoj strani i drvenim zvonikom četverougaone osnove koji se nalazi sa zapadne strane.²⁰² Podužna osovina crkve je orijentisana u pravcu zapad–istok.²⁰³ Crkva ima dva ulaza, glavni na zapadnoj strani dvokrilna drvena ulazna vrata, te pomoćna jednokrilna vrata na južnoj strani crkve.²⁰⁴ Naos je osvijetljen preko četiri jednokrilna drvena prozora, dva su postavljena u sjevernom, a dva u južnom lateralnom zidu.²⁰⁵ Prozori su svijetlih (stolarskih) mjera.²⁰⁶

Ikonostasna pregrada²⁰⁷ dijeli prostor naosa od svetišta koje ima formu petougaone apside. Naos je sa svetištem povezan preko dva bočna prolaza i preko carskih dveri. Ikonostasna pregrada je bez ikona, a prema iskazu paroha hadrovačkog Miladina Tešanovića, na ikonostasu se, u vrijeme dok je crkva bila u funkciji, nisu nalazile vrijedne ikone.²⁰⁸

²⁰¹ Prvi šematizam 2010, *Eparhija bihačko-petrovačka*, (Bosanski Petrovac, 2011.) 348.

²⁰² Spoljašnje dimenzije crkve zajedno sa apsidom iznose oko 5,80 x 11,22 metara. U dispozicionom smislu, crkva se sastoji od priprate (dimenzija oko 5,22 x 2,56 m), naosa (unutrašnjih gabarita oko 5,63 x 5,22 m), horske galerije gabarita oko 2,10 x 2,10 m (pozicionirane u “nivou 1“ osnove zvonika na koti +2,96) i petostrane apside (radijus upisanog kruga apside oko 2,46 m; dužina 16 segmenata zida apside: 168 cm – 173 cm – 180 cm – 175 cm – 166 cm). Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 169.

²⁰³ http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_bos/Ostra%20Luka_Crkva%20u%20Marinima%20BOS.pdf (Pristupljeno: 16.10.2020, 11:30)

²⁰⁴ Dvokrilna drvena ulazna vrata su dimenzija 150 x 202 cm i pomoćna vrata su dimenzija 105 x 202 cm. Vidjeti: Petar Momirović, *Drvene crkve zapadne Bosne*, (Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956) 169.

²⁰⁵ Dimenzija oko 54 x 90 cm, a postavljene su na parapetu od oko 90 cm. Vidjeti: Ibid

²⁰⁶ Ibid., (Pristupljeno: 16.10.2020, 11:39)

²⁰⁷ (drvena bondručna konstrukcija, obostrano malterirana; visine oko 2,85 m) Vidjeti: Ibid

²⁰⁸ Ibid., (Pristupljeno: 16.10.2020, 12.04)

Temeljne hrastove grede²⁰⁹ na kojima je oslonjena crkva, leže na kamenim blokovima-osloncima, postavljenim na međurazmacima od 2 do 3 metra. U temeljne grede su učepljeni drveni stubovi.²¹⁰ Horizontalna ukruta bondručne konstrukcije je izvedena drvenim kosnicama,²¹¹ a ugaone tesarske veze spoja hrastovih temeljnih greda sa stubovima bondručne konstrukcije su izvedene s ojačanjem klamfama od kovanog željeza. Ispuna bondručnih konstrukcija zidova je izvedena od drvenog šepera (pletera) sa zemljanim malterom, a završna obrada kompozitnih zidova (bondruk, šeper, zemljani malter) je, iznutra i izvana, izvedena od krečnog maltera. Preko drvenih stubova postavljena je horizontalna drvena greda²¹², iznad koje je superponirana horizontalna greda vjenčanica²¹³ s visinskim međurazmakom od oko 5–6 cm radi učepljavanja horizontalnih greda ukruta.²¹⁴

Lateralni zidovi crkve su u nivou krovnih vjenčanica povezani horizontalnim gredama postavljenim u poprečnom pravcu. Iznad priprate je sagrađen drveni zvonik.²¹⁵ Osnovnu konstrukciju zvonika čine 4 stuba oslonjena,²¹⁶ u nivou terena, na 4 kamena bloka. Dva zapadna stuba zvonika su ugrađena u zapadnom zidu crkve i povezana s drvenom bondručnom konstrukcijom, dok su dva istočna stuba postavljena na rubu priprate crkve. Dimenzije osnove zvonika kao i dimenzije samih nosivih stubova zvonika se sužavaju prema vrhu. Stubovi su međusobno povezani horizontalnim gredama i kosnicama i zajedno čine prostorni nosač. Sa vanjskih strana zvonika je postavljen daščani pokrov od daske colarice, postavljenom u vertikalnom pravcu. Zvonik u vertikalnom smislu ima tri prstena, od kojih je prvi iskorišten kao platforma na kojoj je formiran hor. Horskoj galeriji, s nivoa priprate, se pristupa drvenim ljestvama.²¹⁷

Na vrhu krova zvonika je postavljen drveni krst, obložen limom.²¹⁸ Podovi u priprati, naosu i svetištu su urađeni od kratkih drvenih dasaka, postavljenih u podužnom pravcu, istok–zapad, u međusobnom spoju. Pod na horskoj galeriji je izveden od daske colarice pokovane

²⁰⁹ (poprečnog presjeka oko 16 x 20–24cm) Vidjeti: Ibid

²¹⁰ (poprečnog presjeka oko 16 x 16 cm, visine oko 2,50 m). Vidjeti: Ibid

²¹¹ (poprečnog presjeka oko 12 x 13–14 cm) Vidjeti: Ibid

²¹² (poprečnog presjeka oko 16 x 16 cm) Vidjeti: Ibid

²¹³ (poprečnog presjeka oko 14 x 14 cm) Vidjeti: Ibid

²¹⁴ http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_bos/Ostra%20Luka_Crkva%20u%20Marinima%20BOS.pdf (Pristupljeno: 16.10.2020, 13:02)

²¹⁵ (oko 2,80 x 2,84 m). Vidjeti: Ibid

²¹⁶ dimenzija oko 24 x 24 cm) Vidjeti: Ibid

²¹⁷ Ibid., (Pristupljeno: 16.10.2020, 14:05)

²¹⁸ Visine oko 105 cm, a ukupna visina tornja, mjerena od tla do vrha krsta, iznosi oko 11,70 metara. Vidjeti: Ibid

po horizontalnim gredama prstena prvog nivoa zvonika.²¹⁹ Tavanica iznad naosa je rađena u kombinaciji ravne tavanice i poluobličastog svoda iznad centralnog broda, koja završava polukalotom iznad oltarske apside. Poluobličasti svod je napravljen od drvene konstrukcije na koju je po intradosu poluobličastog svoda pokovana obloga od daske „kratice“, a na nju fiksirana trstika i nanesa završna obloga od krečnog maltera. Remenate poluobličastog svoda su postavljene u ritmu krovnih rogova, za koje su fiksirane letvama. Pete poluobličastog svoda su svojom cijelom dužinom oslonjene na "udvojene grede" postavljene u podužnom pravcu zapad–istok.²²⁰

Krov crkve je višestrešan, iznad priprate i naosa je dvovodni, iznad apside petostrešni, a iznad tornja je četverovodni. Krovna konstrukcija crkve je drvena, primijenjen je sistem tzv. „prostog krovišta sa raskinjom“. Drveni rogovi²²¹ postavljeni na međurazmaku od oko 85–90 cm, oslonjeni su na gredu vjenčanicu, a gornjoj trećini krovišta su međusobno povezani drvenim gredama raskinjama postavljenim u ritmu krovnih rogova.²²²

Vijek trajanja i samo neodržavanje objekta su uticali na propadanje crkve, ali još uvijek se nalazi u solidnom stanju, te je moguće sanirati i zaštititi crkvu od daljeg propadanja. Mještani ovog mjesta su čuvali crkvu i pokušavali da je zaštite koliko je moguće od vanjskih faktora kako bi se održala, i pokrenuta je inicijativa za zaštitu. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je 21. marta 2017. godine proglasila Crkvu Rođenja Presvete Bogorodice u Marinima kod Oštre Luke nacionalnim spomenikom.

²¹⁹ Ibid., (Pristupljeno: 16.10.2020, 14:05)

²²⁰ Ibid., (Pristupljeno: 16.10.2020, 14:05)

²²¹ (poprečnog presjeka oko 14 x 12 cm) Vidjeti: Ibid

²²² Ibid., (Pristupljeno: 16.10.2020, 14.09)

Ilustracija 59. *Crkva brvnara u Marinama*

11. ZAKLJUČAK

U ovom radu analizirana je arhitektura crkava brvnara koje su nastale u Osmanskom periodu u Bosni i Hercegovini. U obzir su uzete društvene okolnosti u kojima su nastajali sakralni objekti od drveta. Ovaj rad obuhvata sedamnaest crkava brvnara, i teži da ih tipološki razvrsta i analizira. Osim ukazivanja na njihovu jedinstvenost i kulturnu baštinu, ovaj rad ukazuje i na neophodnu restauraciju i zaštitu brojnih objekata od neprocjenjive vrijednosti, a koja su izložena propadanju.

Dosadašnja istraživanja navedene tematike nedovjbeno pokazuju da su crkve brvnare važne za razumijevanje crkvene organizacije i tradicije pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Pojavile su se kao plod pronicljivosti, duhovnosti i odanosti pravoslavnoj vjeri. Brvnare su svjedok bivstvovanja pravoslavnog naroda, svjedoče o kulturi i tradiciji jednog perioda. O tim vremenima možda najbolje govore crkve brvnare.

Crkve brvnare su proizašle iz toga što je za vrijeme osmanskog perioda bilo zabranjeno građenje monumentalnih građevina od čvrstog materijala, te je narod shodno tome pokušavao da napravi skromne građevine gdje će moći da se ljudi mole. Trošnost upotrebijene građe glavni je uzrok propadanja ovih objekata, često su obnavljane ili su ih vremenom zamijenile crkve od čvrstih materijala. Građene su drvetom iz neposredne okoline, lako i brzo su sklapane u cjelinu. Neke su sastavljene i bez ijednog eksera. Djelo su samoukih majstora čija imena nisu poznata. Uglavnom su bez stilskih elemenata i dekoracija. Građene su na skrovitim mjestima u dubinama šume, daleko od pogleda. Po potrebi su se mogle lako rastaviti te opet sklopiti na nekom drugom mjestu.

Kako je Bosna i Hercegovina bogata šumama, nije za čuditi javljanje objekata drvenih konstrukcija poput ovih. Od pada Bosne i Hercegovine pod Osmanlije u XV stoljeću pa sve do kraja XIX stoljeća podignut je veliki broj crkava od drveta. Spomenute konstrukcije variraju u oblicima, kvalitetima i dekoracijama, ali sve su jednako služile svojoj namjeni. Prema karakteristikama crkve brvnare je moguće razlikovati prema tipu, a u ovom radu prepoznata su četiri tipa.

Prvom najstarijem tipu pripadaju crkve iz druge polovine XVIII stoljeća, koje odlikuje jednostavna gradnja, skromne dimenzije, a njihova konstrukcija se nalazi direktno na zemlji bez temelja. Većinom su kosturnog sklopa, sa zidovima od užljebljenih dasaka, manji broj je

od pravih brvana četvorougaoanog presjeka. Brvna ovog tipa su na uglovima povezana na preklop. Niskih su zidova koji rijetko dostižu visinu čovjeka i strmih krovova, te manjih prozora. Građevine prvog tipa pripadaju skromnom narodnom graditeljstvu. Jednostavnost, ekonomičnost i duhovnost vladaju ovim tipom gradnje. Spoljašnjim izgledom asociraju na seoske kuće. Ovom tipu pripadaju crkve brvnare u Šljivnu (1756.), Javorinama (1756.), Romanovcima (polovina XVIII stoljeća), Kolima (1759.) i Malom Blaškom (1740.-1743.).

Drugi tip, ujedno i mlađi odnosi se na crkve iz XIX stoljeća, kada narodno graditeljstvo doživljava procvat. Gradi se isključivo prirodnim materijalima iz neposrednog prirodnog okruženja. Crkve drugog tipa su najčešće od masivnog brvna, nešto većih dimenzija, dekorativnijih krovova, sa debljim slojevima šindre. Hramovi ovog tipa uvijek imaju poligonalne apside. Spojena brvna na dvostruki preklop su svojevrsan lični pečat osaćanskih graditelja koji su otisnuti na brvarama, a to se posebno ističe na crkvama Polimlja. U ovaj tip ubrajaju se crkve brvnare u Palačkovcima (1843.), Rakelićima (1856.), Jelićka (prva polovina XIX stoljeća), Štrbcima (1875.), Vaganu (temelji iz 1672., obnovljena 1878.) i Bijelom brdu (osvještana 1963. godine).

Treći tip crkvi brvnara predstavlja prelazni tip gradnje koji varira između ova dva stila. Kao što sama riječ govori „prelazni“ tip, nagovještava na to da ovaj stil još uvijek ima osnovne karakteristike prethodnog tipa, s novijim elementima. Karakteristika prelaznog stila, odnosno trećeg tipa je trostrana apside i pojava novih elemenata konstruktivnog i dekorativnog karaktera od kojih se ističe rezbarija i dekoracija bojom. Plitka rezbarija ne odudara od prirodnih principa, već samo naglašava vrijednost prirodnih materijala, gradeći prostor po mjeri prirode i po mjeri čovjeka. Ovom tipu pripada drvena crkva u Krupi na Vrbasu (1735.) koja predstavlja jedinu očuvanu crkvu brvnaru ovog tipa.

Četvrtom tipu pripadaju novije crkve brvnare s razvijenijom osnovom, složenijom i novijom obradom materijala, kao i raskošnijom dekoracijom od prethodnih. U to vrijeme zanatstvo dostiže vrhunac. Tome je dorinjelo iskustvo, znanje i slobodniji konstruktivi poduhvati narodnog graditeljstva. Zidovi postaju visočiji, krovovi strmiji, a unutrašnjost veća. Kod ovih crkava javlja se vanjski trijem. U ovu grupu spadaju crkve u Drugovićima (1867.), Busnovima (1870.), Maričkoj (1870.-1872.), Imljanima (XVIII stoljeće) i Marinama (1888.).

U ovom radu obuhvaćen je veći broj primjera, izvršena su poređenja i izneseni zaključci o objektima i njihovom prvobitnom i sadašnjem stanju. Pokušali smo da što jasnije predstavimo

arhitekturu sakralnih objekata i objelodanimo njihovu kulturno-istorijsku, urbanističku, arhitektonsku i obrtničku problematiku. Na osnovu prikazanih primjera drvenih crkava koje su sačuvane, moguće je pratiti razvoj ove vrste graditeljstva. Imajući u vidu okolnosti pod kojima su građene crkve brvnare, jasno je da su one trebale da zadovolje osnovne potrebe naroda, ali bez obzira na privremenu namjenu one imaju naročite estetske vrijednosti. Neosporan je kreativni ručni rad narodnih graditelja, imajući osnovni alat, ograničena sredstva i samo materijale iz prirode, dostigli su umjetničko ostvarenje. Sa sigurnošću možemo potvrditi da je spomenuta arhitektura izvor velike inspiracije, i da bi se i u budućnosti moglo nastaviti započeto istraživanje, jer o ovoj tematici nije objavljeno mnogo radova. Trag umjetničkog stvaralaštva ostao je vjerodostojno zabilježen u sakralnoj arhitekturi. Pored otežanih uslova u kojima je djelovala pravoslavna crkva, nikad se nije prekidalo crkveno graditeljstvo. Bogatu kulturnu baštinu koja ima veliku umjetničku vrijednost treba shvatiti, odrediti i čuvati. U prilog tome svjedoče potezi administrativnih aparata narodnih odbora, koji su zaduženi za pitanja prosvjete, nauke i kulture. U posljednjih nekoliko decenija nesebično pokazuju interes za zaštitu kulturno-istorijskih objekata Bosne i Hercegovine. Ali, nije na odmet da se posveti još više pažnje kako bi se naše kulturno nasljeđe zaštitilo i sačuvalo.

12. BIBLIOGRAFIJA

1. Ademović N, Kurtović A. Sakralni objekti od drveta u Bosni i Hercegovini, Građevinski materijali i konstrukcije, 2017.
2. Bataković T, Dušan, The Serbs of Bosnia and Herzegovina: History and politics, Paris, Dialogue, 1996.
3. Bećirbegović, Medžida, Džamije sa drvenim munarama, Sarajevo, „Veselin Masleša”, 1990.
4. Bejtić, Alija, Priboj na Limu pod osmanlijskom vlašću, 1418-1912, Sarajevo 1945.
5. Benac, Alojz. ; Lovrenović, Ivan, IGKRO "Svjetlost", Sarajevo, Bosna i Hercegovina, 1986.
6. Cunjak, Mlađan, Istorija timara i crkve brvnare u Jeličkoj, Rakelićima, Maričkoj, Busnovima i Omarskoj, Banja Luka, Eparhijski upravni odbor Eparhije banjalučke, 2009.
7. Drugi i treći Šematizam Pravoslavne Srpske Mitropolije Banjalučko-Bihačke za godinu 1911 i 1923, Eparhijski upravni odbor Srpske pravoslavne Eparhije banjalučke, Banja Luka, 2018.
8. Grujić, Radoslav, Azbučnik srpske pravoslavne crkve po Radoslavu Grujiću, prir., Slobodan Mileusnić, Beograd: Bigz, 1993.
9. Joseph von Hammer, Historija turskog carstva, Zagreb, 1979.
10. Kanuni i kanun — name za bosanski, hercegovački, zvornički , kliski, crnogorski i skadarski sandžak, Monumenta Turcica historiam slavo rum meridionalium illustrantia, Tomus primus, Serija I, Zakonski spomenici, Sv. 1, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1957, 31, 43, 56, 66 (Monumenta Turcica I).
11. Kuripešić, Benedikt, Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530., preveo sa njemačkog Pejanović Dj., Sarajevo, 1950.
12. Lalić, Slobodanka, Folklorni elementi u dekoraciji u crkvama brvnarama u Bosni i Hercegovini, Umjetnost u crkvama. Istorija. Konzervacija. Restauracija. Baština, 2005.
13. Lukić, Slavoljub; Vujinović, Bojan; Janković, Marko; Sakralna arhitektura Banjalučke eparhije: na njenom sadašnjem prostoru od Milanskog edikta do kraja srednjeg vijeka, arhiv Republike Srpske, Banja Luka 2020.
14. Matković, Petar, Putovanja po balkanskom poluotoku XVI vieka, II, Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta, Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga LVI, Zagreb, 1881.

15. Milosavljević, Dragiša, Nepoznate crkve brvnare u okolini Priboja, Prilozi za upoznavanje kulturne istorije Polimlja, 1990/1991.
16. Momirović, Petar, "Dve drvene crkve u bosanskoj krajiini", Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 1953.
17. Momirović, Petar, Drvene crkve u istočnoj Bosni, Naše naslijeđe. no. 3, 1956.
18. Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.
19. Naselje srpskih zemalja, Rasprave i građa, pop Stjepo Tripković: Višegradski Stari Vlah, Beograd, 1903.
20. Naše starine I, str, 159—160.
21. Pavlović, St. Dobroslav, Crkve brvnare u Srbiji, doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, Beograd, 1962. 91.
22. Petković, Sreten, Zidno slikarstvo na području Pečke patrijaršije 1557 — 1614, Novi Sad, 1965.
23. Popović, Vasilj, Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi, Beograd, 1949.
24. Prvi šematizam 2010, Eparhija bihačko-petrovačka, Bosanski Petrovac, 2011.
25. Prvi šematizam pravoslavne srpske mitropolije Banjalučko-Bihačke za godinu 1901, Banja Luka, 2001.
26. Redžić, Husref, Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini, Sarajevo, 1983.
27. Slijepčević, Đoko, Istorija srpske pravoslavne crkve, I knjiga: Od pokrštanja Srba do kraja XVIII veka, Minhen 1962.
28. Šabanović, Hazim, Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959.
29. Šalipurović, Vukoman, Prilozi za istoriju građevinarstva u srednjem Polimlju u XIX vijeku, Beograd 1979.
30. Šalipurović, Vukoman, ustanak u zapadnom djelu Stare Srbije 1875-1878. T. Užice, 1968.
31. Ševo, Ljiljana, Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine, Glas srpski Banja Luka, 2002.
32. Ševo, Ljiljana, Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. Godine, Glas srpski, Banja Luka, 2002.

13. INTERNET IZVORI

1. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2413
(Pristupljeno: 20.09.2020, 08.10)
2. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3314
(Pristupljeno: 2.10. 2020. 12:22)
3. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2561
(Pristupljeno: 15.10.2020, 16:36)ž
4. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine
http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_bos/Ostra%20Luka_Crkva%20u%20Marinima%20BOS.pdf (Pristupljeno: 16.10.2020, 13:02)

14. POPIS ILUSTRACIJA

- **Ilustracija 1.** Crkva brvnara u Šljivnu

(Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 2.** Zapis iz crkve u Šljivnu

(Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 3.** Zapis iz crkve u Šljivnu

(Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 4.** Crkva u Javoranima

Fotografija preuzeta sa stranice: <https://www.bosnopis.ba/price/neobicna-crkva-u-javoranima/>

- **Ilustracija 5.** Zapis iz crkve u Javoranima

(Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 6.** Zapis iz crkve u Javoranima

(Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 7.** Zapis iz crkve u Javoranima

(Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 8.** Nadgrobnni spomenik pored crkve u Javoranima

(Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 9.** Zapis iz crkve u Javoranima

(Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 10.** Zapis iz crkve u Javoranima

(Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 11.** Crkva brvnara u Romanovcima

Fotografija preuzeta sa stranice: <https://www.facebook.com/169743329711485/photos/stara-drvena-crkva-u-romanovcimanajstarija-bogomolja-parohije-romanov%C4%8Dke-ma%C5%A1i%C4%8Dke/513673625318452/>

- **Ilustracija 12.** Crkva brvnara u Kolima

Fotografija preuzeta sa stranice:

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%A5%D1%80%D0%B0%D0%BC_%D0%92%D0%B0%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%81%D0%B5%D1%9A%D0%B0_%D0%93%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%9A%D0%B5%D0%B3_\(%D0%B1%D1%80%D0%B2%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%B0\)_%D1%83_%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%B0.jpg#/media/File:Храм_Вазнесења_Господњег_\(брвнара\)_у_Колима.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:%D0%A5%D1%80%D0%B0%D0%BC_%D0%92%D0%B0%D0%B7%D0%BD%D0%B5%D1%81%D0%B5%D1%9A%D0%B0_%D0%93%D0%BE%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%9A%D0%B5%D0%B3_(%D0%B1%D1%80%D0%B2%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%B0)_%D1%83_%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%B0.jpg#/media/File:Храм_Вазнесења_Господњег_(брвнара)_у_Колима.jpg)

- **Ilustracija 13.** Zapis iz crkve u Kolima

(Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 14.** Zapis iz crkve u Kolima

(Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 15.** Carske dveri, crkva u Kolima

(Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 16.** Crkva brvnara u Malom Blašku

(Đukanović, Vladimir, Crkve brvnare u Republici Srpskoj, legende ili istine, I, JU Muzej Republike Srpske, Banja Luka, 2020.)

- **Ilustracija 17.** Zapis iz crkve u Malom Blašku

(Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 18.** Nacrt crkve u Malom Blašku

(Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 19.** Nacrt crkve u Malom Blašku

(Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 20.** Zvonik crkve u Malom Blašku

(Đukanović, Vladimir, Crkve brvnare u Republici Srpskoj, legende ili istine, I, JU Muzej Republike Srpske, Banja Luka, 2020.)

- **Ilustracija 21.** Detalji ukrućenja zidova

(Tehnička enciklopedija 1991, Zagreb, Leksikografski Zavod „Miroslav Krleža“)

- **Ilustracija 22.** Crkva brvnara u Palačkovcima

Lični arhiv

- **Ilustracija 23.** Crkva brvnara u Palačkovcima

Lični arhiv

- **Ilustracija 24.** Crkva brvnara u Palačkovcima

Lični arhiv

- **Ilustracija 25.** Ikonostas i Carske dveri u crkvi brvnari u Palačkovcima

Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 26.** Zapis iz crkve u Palačkovcima

Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 27.** Zapis iz crkve u Palačkovcima

Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 28.** Zapis iz crkve u Palačkovcima

Momirović, Petar, Drvene crkve zapadne Bosne, Sarajevo, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine, 1956.)

- **Ilustracija 29.** Crkva brvnara u Rakelićima

Lični arhiv

- **Ilustracija 30.** Crkva u Rakelićima, rezbarena vrata

Lični arhiv

- **Ilustracija 31.** Crkva brvnara u Rakelićima

Lični arhiv

- **Ilustracija 32.** Crkva brvnara u Jeličkoj

Fotografija preuzeta sa stranice:

<https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=62828441>

- **Ilustracija 33.** Tlocrt i presjek crkve u Jeličkoj

(Momirović, Petar, “Dve drvene crkve u bosanskoj krajini”, Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 1953.)

- **Ilustracija 34.** Detalji crkve u Jeličkoj i Malom Blašku

(Momirović, Petar, “Dve drvene crkve u bosanskoj krajini”, Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 1953.)

- **Ilustracija 35.** Crkva brvnara u Štrpcima
Lični arhiv
- **Ilustracija 36.** Crkva u Štrpcima, nadgrobni spomenik Zahariju Popoviću
Lični arhiv
- **Ilustracija 37.** Vrata crkve u Štrpcima
Lični arhiv
- **Ilustracija 38.** Crkva brvnara u Štrpcima, ikonostas
Lični arhiv
- **Ilustracija 39.** Crkva brvnara Štrpci, Raspeće, rad J. Štrajer
Lični arhiv
- **Ilustracija 40.** Zvonik pored crkve u Štrpcima
Lični arhiv
- **Ilustracija 41.** Crkva brvnara u Vaganu
Lični arhiv
- **Ilustracija 42.** Ikonostas crkve u Vaganu
Lični arhiv
- **Ilustracija 43.** Crkva u Vaganu, Ikona Sveta Trojica
Lični arhiv
- **Ilustracija 44.** Bogorodica sa isusom
Lični arhiv
- **Ilustracija 45.** Crkva brvnara na Bijelom Brdu
Lični arhiv
- **Ilustracija 46.** Crkva brvnara na Bijelom Brdu
Lični arhiv
- **Ilustracija 47.** Ikonostas crkve brvnare na Bijelom Brdu
Lični arhiv
- **Ilustracija 48.** Crkva brvnara u Krupi na Vrbasu
Lični arhiv
- **Ilustracija 49.** Crkva u Drugovićima, današnje stanje
Fotografija preuzeta sa stranice:
<https://mapio.net/pic/p-26717252/>
- **Ilustracija 50.** Crkva brvnara u Busnovima

(Ševo, Ljiljana, Pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini do 1878. godine, Glas srpski Banja Luka, 2002.)

- **Ilustracija 51.** Crkva u selu u Busnovi, unutrašnjost objekta
Lični arhiv
- **Ilustracija 52.** Crkva u selu u Busnovi, današnje stanje objekta
Lični arhiv
- **Ilustracija 53.** Crkva brvnara u Maričkoj
Lični arhiv
- **Ilustracija 54.** Zapis iz crkve u Maričkoj

(Momirović, Petar, “Dve drvene crkve u bosanskoj krajiini”, Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 1953.)

- **Ilustracija 55.** Zapis iz crkve u Maričkoj

(Momirović, Petar, “Dve drvene crkve u bosanskoj krajiini”, Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 1953.)

- **Ilustracija 56.** Carske dveri u crkvi brvnari u Maričkoj

(Momirović, Petar, “Dve drvene crkve u bosanskoj krajiini”, Naše starine, Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N.R. Bosne i Hercegovine u Sarajevu, 1953.)

- **Ilustracija 57.** Vrata crkve brvnare u Maričkoj
Lični arhiv
- **Ilustracija 58.** Crkva brvnara u Imljanima

(Đukanović, Vladimir, Crkve brvnare u Republici Srpskoj, legende ili istine, I, JU Muzej Republike Srpske, Banja Luka, 2020.)

- **Ilustracija 59.** Crkva brvnara u Marinama
Lični arhiv

Ovaj rad je nastao u otežanim uslovima, jer je usljed pandemije Covid-19 bilo teže izvršiti istraživanje i pristupiti literaturi.